

Vörös Boldizsár

„NAGY PÉTER 1703 ÉS 1710 KÖZÖTT TIZENKILENC ÍZBEN KÜLDÖTT TÜZÉRTISZTEKET RÁKÓCZINAK ÉS KÉT ÍZBEN ÁGYÚKAT”

*Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok
megalapozása érdekében*

A II. világháborús szovjet–német küzdelem időszakában a szovjet oldalon tevékenykedő magyar kommunistáknak a magyar hátországot, az ellenséges magyar katonaságot és a hadifogságba esett magyarokat megcélzó propagandájában fontos szerepet kaptak a „németellenes” magyar függetlenségi hagyományok. Közöttük is különösen fontosként bemutatva-felidézve a Rákóczi-szabadságharc és kiemelkedőként értékelve annak vezetője, II. Rákóczi Ferenc. Így például a Szovjetunióból sugárzó Kossuth Rádió 1943. március 28-ai, Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos című adásának szövege ekként értékelte a két vezetőt: „Vajon véletlen-e, hogy minden magyar történelmünk e két óriásában látja a magyar génusz megtestesülését? [...] Rákóczi és Kossuth bizonyítják, hogy a magyar nemzetnek ősi ellensége egy van: a német, hogy az úgynevezett magyar–német sors- és érdekközösség a történelmi hazugságok birodalmába tartozik, hogy a magyarság nemzet- és állami létét nem Keletről, hanem Nyugatról, nem Oroszországtól, hanem Közép-Európa felől fenyegette mindig az igazi, halálos veszedelem.” A leírás szerint Rákóczi úgy ítélte meg: „A német elnyomás ellen Németország ellenségeivel: Közép-Európa ellen Nyugat-Európával és Kelet-Európával, Franciaországgal és Oroszországgal kell összefogniuk.”¹ A szov-

¹ Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos. L. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 677. f. 5. cs. 461. ó. e. 1., 2. A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. – L. még: Rákóczi és Kossuth. Igaz Szó 1943. április 8. 2. – A II. világháború időszakában az aktuális németellenes harc propagandájában közreműködő, jelentős részben baloldali beállítottságú szerzők a magyar szabadságharcos hagyományoknak a jelen küzdelméhez mozgósító erőként való felhasználása érdekében, rendszeresen össze-
csúsztatták a Habsburg-ellenességet a németellenességgel, a különböző történelmi korszakokról írva az ellenséget a „német” megnevezéssel jelölve; ezt az eljárást pedig 1945 után is alkalmazták. L. ehhez: *Glatz Ferenc*: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. (Domanovszky Sándor József nádor iratai című kézirat művének kiadása 1988-ban). In: *Uő*: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok. Gondolat, Bp. 1990. 249–250, 261.; *Uő*: A magyar közgondolkodás osztrák-képe az újkorban. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70. éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár-Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára-Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Bp.–Győr 2012. 18.

jetunióbeli magyar hadifoglyok lapja, az Igaz Szó 1943. november 30-ai számának hasábjain napvilágot látott, A magyar és az orosz nép viszonya a múltban és a jelenben című írásában Fogarasi Béla foglalkozott azzal is, hogy az oroszok miként viszonyultak a Rákóczi-szabadságharchoz: „A hivatalos magyar történetírás szándékosan elhallgat minden olyan tényt, amely azt mutatja, hogy a jó orosz–magyar viszonynak Oroszországban régi történeti tradíciója volt. Oroszország nemcsak hogy soha nem emelt területi igényeket Magyarországgal szemben, de támogatta is a magyar nemzetet függetlenségi harcának egyik legdicőségesebb szakaszában. I. Péter, aki Oroszországot a modern európai fejlődés útjára vezette, elismerte II. Rákóczi Ferencet és Dolgorukij herceg személyében magas rangú követet küldött Rákóczihoz s tekintélyes pénzbeli segítséget bocsátott rendelkezésére.”²

A kitaláció Illés Béla és munkatársai írásaiban

A fentiekben ismertetett propagandaelemek közül nem egy: így Rákóczi szabadságharcának kiemelkedő jelentőségű hagyományként való felhasználása az aktuális németellenes küzdelemben; a magyar vezető orosz orientációjának; I. Péter cár támogatásának megjelenítése bekerült a Vörös Hadsereg tisztjeként a szovjet háborús propaganda területén dolgozó emigráns magyar kommunista írónak, Illés Bélának³ a 18. századi magyar szabadságharcokról megalkotott kitalációjába. Az 1940–1950-es évek során több változatban is közreadott eseménysor jelentős része már helyet kapott a szerző Pásztortűz a Verhovinán című írásában, amely az Igaz Szó 1944. április 25-ei számának hasábjain látott napvilágot.⁴ A kassai születésű, gyermekkorát Északkelet-Magyarországon töltő, a Rákóczi-hagyományt ismerő író⁵ az oroszok által támogatott 18. századi szabadságharc ábrázolásával is igyekezett történelmi összefüggésekbe illeszteni a szovjet hadsereggel együtt megvívandó „németellenes” küzdelem kialakulását. Minden bizonnyal a propagandacélokat szolgáló történelmi analógia érdekében Illés — információi forrásainak megjelölése nélkül — cikkében azt állította, hogy I. Péter cár a magyar szabadságharcot annak megindulásakor, 1703-ban támogatta. A szerző szerint a Lengyelországba menekült

² Fogarasi Béla: A magyar és az orosz nép viszonya a múltban és a jelenben. Igaz Szó 1943. november 30. 3. Ismereteim szerint Fogarasinak az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról itt közölt információi tévesek: a cár ugyanis nem küldte Dolgorukij herceget követként a magyar szabadságharc vezetőjéhez és végül nem nyújtott jelentős összegű pénzbeli segítséget a fejedelemnek. A szerző e megállapításainak forrásait eddig nem sikerült kiderítenem, e vonatkozásokban tehát még további tájékozódásra van szükség.

³ Illés Béláról újabban ld. pl. Árpád von Klimó: 'A Very Modest Man': Béla Illés, or How to Make a Career through the Leader Cult. In: The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc. Ed. by Balázs Apor – Jan C. Behrends – Polly Jones – E[dward] A[rfon] Rees. Palgrave Macmillan, New York 2004. 47–62., tevékenységéről a II. világháborús frontpropagandában ld. pl. Diószegi András: Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében. (Arcok és vallomások) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1966. 137–157.; Nyikolaj Sztyepanovics Derzsaluk: A Szovjetunióban élő magyar kommunista emigráció szerepe a Nagy Honvédő Háborúban. Kandidátusi értekezés gépirata, Bp. 1978. passim, kül. 299. L. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár D/7735 + T.

⁴ Illés Béla: Pásztortűz a Verhovinán. Igaz Szó 1944. április 25. 4.

⁵ L. erről: Diószegi A.: Illés i. m. 13–16.

Rákóczi „Krakkóban nagy csalódás érte. A lengyel király azt ígérte neki, hogy ott 70 ezer katona áll készen elkísérni őt Magyarországra és 800 ezer aranyforint a felszabadító háború első költségeire. Az ígéret ígéret maradt. Krakkóban csak 46 orosz tüzér várta Rákóczi (kiket Nagy Péter, orosz cár küldött oda) és 7 ezer aranyforint — Péter ajándéka. 46 katonával, 7 ezer forinttal háborút indítani a német ellen — merész vállalkozás. De Rákóczi tudta, hogy várják, tudta, hogy a magyar nép akar és tud harcolni a szabadságáért.” A cikk szerint Rákóczi a 46 orosz tüzérrel átkelt a Vereckei-hágón, azután az éjszakát „egy magányos házban, a »Vörös korcsmában« akarták eltölteni. De nemcsak a nép tudta, hogy jön a szabadító, tudta a német is. És a Vörös korcsmát éjfél tájban körülvette a vasas német. Az orosz tüzérek jól verekedtek, de a sokszoros túlerő ellen kellett harcolniuk. Már az utolsó orosz is több sebből vérzett”, amikor Rákóczinak sikerült elmenekülnie az összecsapás helyszínéről. Sokáig bolyongott egyedül az erdőben, majd találkozott Esze Tamás katonáival, később magával Esze Tamással is — így azután megkezdődhetett a szabadságküzdelem.

A Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról megalkotott kitalációjában Illés ténylegesen élt, egymással egykor valóban kapcsolatban állt történelmi személyiségeket is szerepeltetett: II. Rákóczi Ferencet és I. Péter cárt, akik — amint azt az idézett Kossuth Rádió- és Igaz Szó-szöveg is mutatta — kiemelkedőként értékelt alakjai voltak az egykorú szovjetunióbeli magyar kommunista propagandának; az orosz uralkodó ezen túl pedig a szovjet sztálinista panteonak is.⁶ E figurák ábrázolása alkalmas lehetett a kitaláció hitelesítésére, akár csak az a részlet, amely szerint Rákóczi a kedvezőtlen körülmények ellenére azért döntött a Magyarországra indulás és a szabadságküzdelem megkezdése mellett, mert tudta, hogy ott már várják a felkelők. E mozzanat ugyanis összhangban van Rákóczi emlékiratainak következő részletével: „Jól tudtam, hogy a nép lelkesültsége nem tarthat soká, és ha az első tűz lelohadt, a második sohasem oly erős. Meggondolám, hogy e nép, mely segélyemben bizakodtában kelt föl — noha meggondolatlanul cselekedett — ha szétveretik: a közvélemény engem okozna, hogy miért hagytam el?”⁷ Megfelel több történettudományi mű megállapításainak a cikk azon adata, hogy Rákóczi a Vereckei-hágónál vonult be Magyarországra.⁸ Az orosz tüzérek bemutató leírások azonban homloke-

⁶ L. ehhez pl. *Maureen Perrie*: The Tsar, the Emperor, the Leader: Ivan the Terrible, Peter the Great and Anatolii Rybakov's Stalin. In: *Stalinism: Its Nature and Aftermath. Essays in Honour of Moshe Lewin*. Ed. Nick Lampert – Gábor T[amás] Rittersporn. M. E. Sharpe, Inc., Armonk, New York 1992. 86–87., 98–99.

⁷ L. II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól végéig (1711). Közli: Thaly Kálmán. Ráth Mór, Pest 1872. 27.

⁸ L. pl. *Dr. Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc. I. 1676–1707. (Magyar történelmi életrajzok) Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1907. 254., 256.; *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete. (1703. június 16-tól július 15-ig.) *Hadtörténelmi Közlemények* 36. (1935) 214., 223. – A Rákóczi és a tüzérek megtámadását bemutató fiktív részletet ugyanakkor, sajátos analógiaként, valamelyest hitelesíthette egy, a fejedelem Vallomásaiban olvasható eseteírás, amely mintául szolgálhatott Illés Bélának. Rákóczi szerint 1701-ben egy lengyelországi utazása során érte Bercsényi Miklóst egy olyan támadás, amelynek során támadói el akarták őt fogni és ki akarták szolgálatni a Habsburg-udvarnak. Bercsényinek azonban sebesült lengyel szolgája segítségével sikerült elmenekülnie ellenségei elől. L. II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. Szelényi és Társa Könyvnyomdája, Miskolc 1903.

gyenest ellentmondanak nemcsak Rákóczi emlékiratainak és a szabadságharc kezdetével kapcsolatos más forrásoknak, hanem az ezek felhasználásával megalkotott történettudományi munkáknak is⁹ – ami megkönnyíthette a fikció leleplezését. Illés tehát valószínűleg nemcsak azért alakította akként a kitalációt, hogy az összes tűzér meghaljon Rákóczi védelmében, mert ezzel hangsúlyozni akarta az oroszok áldozatkészségét és ezáltal népszerűsíteni az orosz, illetve közvetve a szovjet katonákat, hanem azért is, mert tisztában lehetett vele: ha arról is írt volna, miként vettek részt e tűzérek a kibontakozó szabadságharcban, a történelemben tájékozott olvasóknak még könnyebben feltűnhetett volna, hogy korábban sehol sem találkozott róluk szóló információkkal – ez pedig hozzájárulhatott volna a fikció lelepleződéséhez, és az ezt terjesztő propaganda hitelének csökkenéséhez.¹⁰ Az Illés-szöveg pedig e csapat szerepét rendkívül jelentősnek mutatja be: ha ugyanis e tűzérek nem védik meg Rákóczit, életük feláldozásával is, akkor a németek elfogták volna őt és ezek után valószínűleg a szabadságharcra sem kerülhetett volna sor. A megígért, de meg nem adott nagymértékű lengyel segítségről megjelenített, ugyancsak valótlan történetelem pedig arra volt alkalmas, hogy az olvasóknál hozzájáruljon I. Péter ajándékainak felértékeléséhez: a cár ugyanis valamiképpen mégiscsak támogatta Rákóczi szabadságküzdelmét.

Az Igaz Szóban megjelent kitaláció variánsát Illés Béla közreadta az ő szerkesztésében a hadifoglyok, a magyar katonák és a magyar lakosság számára kiadott Magyar Újság 1944. szeptember 26-ai számának Pásztortűzek a Kárpátok ormain című írásában.¹¹ Az író a fiktív eseménysort a korábbi szöveghez képest megváltoztatta, többek között azzal a mozzanattal, hogy az őszi cikkben már olvasható volt információ az orosz segítségnyújtás előzményeiről. E szerint ugyanis Rákóczi fordult támogatásért a cárhoz, „a fiatal Péterhez. Az maga is szegény volt, de azért [...] ígért valamicske segítséget”. E szövegben az áll, hogy az orosz uralkodó „Harminchat orosz tűzértisztet, 7000 orosz aranyat és egy díszruhát küldött Rákóczi Ferencnek.” A változtatás jelzi: Illés szükségesnek tarthatta megindokolni, hogy a hatalmas orosz birodalom uralkodója miért csak ennyire csekély támogatást küldött Rákóczinak. A magyarázatnak (itt: a cár szegény volta) a hiánya ugyanis nyilvánvalóan ronthatta volna az orosz segítséget megjelenítő propaganda hatását, mivel azon vélemény kialakulását eredményezhette volna, hogy I. Péter korántsem lehetőségeihez mérten támogatta a magyar szabadságküzdelmet. (Az Igaz Szó-cikkben említett 46 tűzér he-

153–154. A lehetséges összefüggésre Gebei Sándor hívta fel a figyelmemet, szívességéért ezúton mondok köszönetet.

⁹ Vö. pl. *Acsády Ignác*: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. (1657–1711). (A magyar nemzet története VII.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Bp. 1898. 547–549.; *Dr. Márki S.*: II. Rákóczi Ferenc. I. I. m. 251–256.; *Markó Á.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. 214–221.; *Szekfű Gyula*: Magyar történet. IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1943. 278–280.

¹⁰ A kitaláció hitelesítését ugyanakkor valamelyest elősegíthette az, hogy I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc 1707-ben szövetséget kötött, ld. erről pl. *Dr. Márki Sándor*: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII/6.) Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1913.

¹¹ *Illés Béla*: Pásztortűzek a Kárpátok ormain. Magyar Újság 1944. szeptember 26. 4.

lyett e szövegben csak 36 szerepel, ám a szerző szerint ezek tiszték voltak – amivel minden bizonnyal azt akarta jelezni: a cár képzett katonák küldésével igyekezett segíteni az alakuló kuruc sereget.) Ugyanakkor Illés azzal is tisztában lehetett: ha az oroszok iránti szimpátia fokozásának érdekében erőteljesen megnövelné a cár támogatását, létrejöhetne annak veszélye, hogy a történelemben tájékozott olvasóknak feltűnik: erről korábban semmiféle információ nem jutott el hozzájuk. Ez pedig elősegíthette volna a kitaláció leleplezését, ami szintén kárára vált volna a szovjetbarát propagandának, mivel csökkenthette volna annak hitelét. A leírásnak az az eleme, hogy nemcsak Rákóczi, hanem I. Péter „maga is szegény volt”, alkalmas lehetett arra, hogy egymás mellé állítsa a propagandában kiemelkedőként értékelt két történelmi személyiséget. Ez az „orosz–magyar sorsközösség” a szovjet–magyar közeledést is szolgálhatta. E szövegben is lehet olvasni a lengyel király be nem tartott ígéretéről – az ő alakjával szemben pedig Illés ígérete megtartásának hangsúlyozott ábrázolásával is igyekezett érzékeltetni az orosz uralkodó kiválóságát: „Amit a lengyel király ígért, az ígéret maradt. Se katona, se fegyver, se arany. De Péter cár ura volt szavának.” A továbbiakban, akárcsak az áprilisi cikk, a szeptemberi is bemutatja Rákóczi átkelését a Vereckei-hágón, az orosz–német összecsapást – a korábbi szöveghez képest azonban itt Illés egyértelműen kijelentette: a tűzerek „Egy szálig elestek a magyar szabadságért”: ezzel hangsúlyozva az orosz áldozathozatal jelentőségét. A szovjet–magyar együttműködés propagandájának hatásosságát növelendő, Illés a korábbi íráshoz képest nem nagy szövegterjedelmű, de tartalmi szempontból fontos változtatásokat hajtott végre.

Az 1944-es fikciót a következő év elején Illés Béla továbbépítette a szovjet hadsereg magyarországi újságja, az ő főszerkesztői irányításával megjelenő Új Szó 1945. február 6-ai számában közzétett, Rákóczi és az oroszok című, öt szakaszból álló cikkénél.¹² A szöveg a különféle politikai eszmék szellemében tevékenykedő magyar történészek bírálatával¹³ kezdődik: „A hivatalos magyar történelemírás következetesen hallgatott arról, hogy Rákóczi Ferenc 1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott Nagy Péter (I. Péter) orosz cárral és arról, hogy az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tűzérsséggel, tisztekkel, sőt időnként pénzzel is. Érthető, hogy a Habsburg-imperializmust kiszolgáló magyar történelemírók elhallgatták azt, hogy *Nagy Péter támogatta a magyar szabadságmozgalmat*, de annál indokoltabb lett volna, hogy az oroszok és Rákóczi viszonyát teljességében feltárják azok a történelemírók, akik meg akarták védeni a magyar népet attól, hogy a német zsoldosává, majd a német áldozatává válják.”¹⁴ Az 1944-es cikkekben foglaltaktól eltérően e szöveg szerint I. Péter nemcsak egy alkalommal, 1703-ban segítette Rákóczi küzdelmét, hanem a szabadságharc idején később is. Mindezzel kapcsolatos forrásait pedig Illés e munkájának bevezetésében ismertette is: „E cikk az egykorú okmányok csak egy töredékének alapján készült. Rákóczi Nagy Péterhez írott levelei nyomán és Morozov Jegor orosz tűzértiszt töredékben hátramaradt naplójegyzetei alapján.

¹² Illés Béla: Rákóczi és az oroszok. Új Szó 1945. február 6. 3–4.

¹³ Vö. ehhez: Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3.

¹⁴ Illés B.: Rákóczi i. m. 3.

(Morozov Nagy Péter megbízásából több ízben járt követségben Rákóczinál.) E jelentős okmányok Leningrádon találhatóak, a Hadtörténelmi Múzeumban.” Az Illés Béla által itt ismertetett, ám kitalált dokumentumok (illetve az ezek felhasználásával ábrázolt események) valóságát az olvasók számára nemcsak az volt hivatott hitelesíteni, hogy a cikkíró megadta e „források” lelőhelyét, hanem a magyar történészeket elítélő megállapításai is: a magyar közönség azért nem tudhatott a II. Rákóczi Ferenc – I. Péter-kapcsolat ezen vonatkozásairól, mert a legkülönbébb politikai felfogások jegyében működő történészek közül senki sem dolgozta fel és mutatta be ezeket. Az őket érő bírálat utolsó mondata ugyanakkor félreérthetetlenül rávilágított a történelmi téma aktuálpolitikai jelentőségére is.

Cikke második részében Illés ismertette és idézte Rákóczi I. Péterhez küldött „levelei”-t, amelyek közül szerinte az elsőt „1703-ban írta, közvetlenül Wiener-Neustadtból történt menekülése után”. Ebben „tájékoztatja őt arról, hogy »a Nemes Magyar Királyság összes népei« készek fegyvert fogni a népek szabadságának főellensége, a német császár ellen”, segítséget kér a cártól: pénzt, fegyvert, tiszteket és kifejti, „hogy az a veszedelem, amely Magyarországot végpusztulással fenyegeti, Magyarország pusztulása után veszedelmet fog jelenteni Kelet-Európa többi népeire is, mert »a németnek kiapadhatatlan étvágya van«. Rákóczi véleménye szerint az orosz és magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit.” Illés azt állította: Rákóczi további leveleiben megköszönte a cár segítségét, ám célzott arra, hogy az értékes, de nem elégséges és újabb támogatást kért: megint pénzt, fegyvert (főleg tüzérseget) és képzett tiszteket. Majd az Új Szó-cikkben az olvasható, hogy Rákóczinak „Egy 1706-ban írott levele ismét részletes politikai programot ad. Kelet-Európa népeinek összefogását sürgeti és kifejti, hogy *Magyarország hivatott arra, hogy nyugati előőrse legyen a szabadságukat a német hódítók ellen védő kelet-európai népeknek.*” E cikkrészlet figyelemre méltó eleme, hogy Illés szerint Rákóczi már közvetlenül menekülése után I. Péterhez fordult segítségért. E mozzanat minden bizonnyal az orosz kapcsolat jelentőségét volt hivatott érzékeltetni az olvasók számára. Akárcsak az 1944-es szövegekben, az Új Szó-cikkben is fontos motívum a németellenesség, ez esetben azonban egy sajátos különbségtétel fedezhető fel. Rákóczi ugyanis 1703-as „levelé”-ben a „népek szabadságának főellensége”-ként a „német császár”-t jelölte meg, akit ebben az összefüggésben saját népe ellenségeként is ábrázolt. Ezzel az eljárással — hasonlóan a magyarokat megcélzó II. világháborús szovjet propaganda más megnyilvánulásaihoz¹⁵ — Illés egyértelművé tette: az uralkodó (illetve az „uralkodó osztály”, a vezetők csoportja) az igazi ellenség, nem pedig az általa elnyomott és hódító háborúban felhasznált nép. Tehát a hódító uralkodó ellen fognak össze a „Magyar Királyság összes népei”: mindezzel pedig a cikkíró félreérthetetlenül rámutatott Rákóczi szabadságharcának „haladó” jellegére: elnyomott népek küzdenek együtt (a nemzetiségi különbségek, ellentétek nélkül!) az elnyomó

¹⁵ Vö. Kassai Géza: Egy perc híján tizenkettő. Magyar Újság 1944. szeptember 26. 1.; Uő: Igazságos és igazságtalan háború. Magyar Újság 1945. január 25. 2–3.

uralkodó ellen. Az Illés Béla által ismertetett 1706-os „Rákóczi-levél”-ben pedig kurziválással is kiemelt, fontos elem, hogy — hasonlóan a Kossuth Rádió idézett, 1943. március 28-ai adásának szövegében megfogalmazottakhoz¹⁶ — a kelet-európai népek németellenes összefogását javasolja és Magyarországot egyfajta védőbástyának szánja, ám pontosan ellentétes funkcióval, mint amelyet ennek korábban nemegyszer — így a II. világháborús antibolsevista politikusi megnyilatkozásokban, a propagandában is — tulajdonítottak.¹⁷ Az új koncepció szerint ugyanis Magyarország nem általában a Nyugat vagy éppen a németiség védője lenne Kelet felé, hanem a Kelet védője a Nyugat felé, konkrétan a német hódítókkal szemben. A kitaláció e részleteit a Rákóczi-szabadságharccal behatóbban foglalkozók számára valamelyest hitelesíthette az, hogy Márki Sándor Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben című, 1913-as műve lapjain ismertetett olyan dokumentumokat, amelyekben a magyar szabadságharc vezére az Illés-cikk hasábjain bemutatott „levelek”-ben megfogalmazott gondolatokkal rokonítható elképzelésekkel fordult a cárhoz. A fejedelem 1707-ben I. Péterhez küldte Nedeczky Sándort és a neki adott részletes utasításokban többek között az a terv is benne foglaltatott, hogy az orosz uralkodó „Fordítsa fegyvereit Ausztria ellen, amely hozzá, mint ezentúl is fogja tapasztalni, mindig hűtelen lesz. Győzelme után adjon új királyt Magyarországnak, mely minden más országnál jobban segítheti a keleti birodalom megalapításában.”¹⁸

¹⁶ L. ehhez e munkám 1. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

¹⁷ Pl. egy 1941-es írásában Hóman Bálint ezt állította: „Ha a Szovjet — mint egykor Mohács előtt a nyugati keresztény világot ostromló török hatalom — szövetségesekre talált is Európa nyugatán, a keleti szellemű és keleti erkölcsű bolsevik állam képében újra Kelet dőngeti Nyugat kapuit s a magyarságot a keleti erőkkel szemben önként vállalt történeti hivatása kötelezi a küzdelemben való részvételre.” *Hóman Bálint: Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és jövő.* Athenaeum, Bp. 1942. 138. Egy másik, szintén a II. világháború idején keletkezett szövegében pedig ez olvasható: „A német erőt egységbe foglaló hatalmas Német Birodalom a magyarság természetes hátvédje, az erős és egységes Magyarország a németiség védőbástyája a keleti erőkkel szemben vívott közös küzdelemben.” Uo. 156. Kállay Miklós 1942. jún. 18-i rádióbeszédében így fogalmazott: „A történelem rendelése volt küldetésünk Európa keleti végvárán, hogy ebből a végvárból védjük mindig, egyedül, magunkra hagyatva a Nyugatot. [...] Ma megint történelmi küldetést teljesítünk. [...] de ma nem harcolunk egyedül.” *Kállay Miklós: „Köszöntöm ma Magyarország Kormányzóját!” Rádióköszöntő Kormányzó Urunk születésnapján, 1942. június 18.* In: *A magyar nép a nagy viharban.* Kállay Miklós miniszterelnök kilenc beszéde. Athenaeum, Bp. 1942. 80. L. még ált. pl. *Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza.* (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) Egyetemes Philológiai Közlöny 60. (1936) 324–329.

¹⁸ *Dr. Márki S.: Nagy Péter i. m. 33.* Az Új Szó-cikkben ismertetett koncepcióval rokonítható elgondolások felfedezhetők a Nedeczky Sándornak adott általános utasításokban is, ezek szerint I. Péter „északi monarchiája”, „a keleti uralom kevesebb munkával sohasem érhetne célt, mint ha Magyarország elszakadna az ausztriai uralomtól, mely alatt ezt a szándékot elő nem segíthetné. Mert a római király sohasem fogja őszintén megengedni, hogy a cár hatalma keleten gyarapodjék, míg a magyar király ezt örömeit előmozdítaná már azért is, hogy az osztrák iga alól felszabadulva, magát fenntarthassa.” Rákóczi a cárt „kéri azonkívül, hogy kéz alatt puskaport küldjön a legigazságosabb ügy folytatására”. A részletes utasításokban pedig a szabadságharc vezetője azt kérte az orosz uralkodótól: „A svéd–orosz–osztrák háború idején a cár adjon havonként 1000 tallért a magyar sereg szükségleteire”. Bizonyos előfeltételek teljesülése esetén Rákóczi „erdélyországi hadait s magyarországi uradalmainak csapatait is egyesítené a cár hadaival, aki az osztrák ellen így erőlesebben folytathatná háborúját”. Uo. 32., 34.

Az Új Szó-szöveg harmadik részében Illés ismét közreadta az 1944-es munkáiba is beépített történetet a megígért, de meg nem adott lengyel segítségről, I. Péter tűzéiről (ezúttal 46 tűzértisztet említve) és aranyairól, Rákóczi Magyarországra érkezéséről, az orosz–német összecsapásról. (A segítség mértékét, feltehetőleg az 1703-as, viszonylag csekély orosz „támogatás” értékét hangsúlyozandó, két korábbi cikkéhez képest itt a szerző a lehető legnagyobbra növelte. „A lengyel király mindent megígért neki. Rákóczi úgy tudta, hogy Krakkóban hatalmas pénzüsszeg és a magyar hadjárat megkezdéséhez szükséges nagy lengyel hadsereg várja”.) Az Új Szó-cikkben is az szerepel, hogy az összes „orosz tűzer mind egy szálíg elesett – a magyar szabadság védelmében”. A szöveg szerint Rákóczinak sikerült elmenekülnie támadói elől, órákon át bolyongott az erdőben, majd találkozott Esze Tamással. A találkozással kapcsolatban Illés ezt állította: „Morozov orosz tűzértiszt drámai erővel írja le ezt a jelenetet.” E mondattal pedig a cikk szerzője fontos változtatást hajtott végre a kitaláción két, e tárgyban közzétett korábbi írásához képest: ez esetben pontosan megadta a találkozás ábrázolásának forrását: a (soha nem létezett) tűzértiszt naplójegyzeteit. A találkozás leírását azonban nemcsak az teszi problematikussá, hogy ellentmond más, Rákóczi hazatérését bemutató forrásoknak: a fejedelem emlékiratainak és vallomásainak, továbbá az ezen eseményeket tárgyaló, a releváns dokumentumokat felhasználó történettudományi műveknek, hanem az Illés-féle ábrázoláson belül felfedezhető, önellentmondásként értékelhető mozzanat is. A szerző szerint ugyanis a naplóíró Morozov tűzértiszt volt, Rákóczi 46 tűzértiszttel kelt át a Kárpátokon, akik mindannyian elestek a németekkel vívott harcban: tehát ekkor meg kellett volna halnia a feljegyzés készítőjének is. A cikkből nem derül ki, hogy Rákóczi és Morozov együtt menekültek volna el a támadók elől, külön-külön bolyongtak volna az erdőben és találkoztak volna Esze Tamással – az pedig kevéssé valószínűsíthető, hogy az orosz tűzértiszt már Esze táborában lett volna Rákóczi megérkezése előtt és így lett volna tanúja találkozásuknak.

1945-ös munkája negyedik szakaszában a szerző ismertette, idézte Morozov „naplófeljegyzései”-t. Ezek szerint a tűzértiszt nagy meglepéssel állapította meg, hogy Rákóczi nem viszonyul eltérően magyar és nem magyar nyelvű katonáihoz, jobbágy harcosait pedig nem becslüli kevesebbire a nemesi származásúaknál. Illés arról is beszámolt, hogy a naplóíró azt érzekelte: a kuruc seregben küzdő magyar urak kevésbé gyűlölik a németeket, mint a szabadságharcos jobbágy-katonákat, a németek ugyanis „csak” a magyar szabadság ellen törnek, a „talpasok” viszont a magyar urak földjére áhítoznak. Morozov úgy ítélte meg: a különböző nemzetiségű jobbágykatonák egyetértésben tevékenykedtek, ami javára vált a hadsereg ütőképességének, azonban nem tetszett a magyar tábornokoknak, akik a németek módszereinek felhasználásával igyekeztek egymás ellen uszítani a kis népeket, hogy aztán uralkodhassanak felettük. A cikk szerint „Morozov elfogadta Rákóczi politikai elgondolását és Magyarországot úgy tekintette, mint Kelet-Európa (német hódítók ellen védekező) népeinek előretolt állását”, és panaszkodott amiatt, hogy a magyar urak, Bercsényit kivéve, nem igazán értik ezt a koncepciót és nem is érdeklik őket túlságosan a szabadságharc vezérének politikai elképzelései. A naplóíró úgy értékelte Rákóczit, hogy „túlontúl kimagaslik» tábornokai és politikusai közül. Jóval messzebb lát,

mint azok és összehasonlíthatatlanul önzetlenebb, mint azok.” Morozov szerint a kurucok között nincsenek hozzá hasonló vezetők – pedig vele és néhány, megközelítőleg ilyen formátumú vezérrel, „10 kis Rákóczi”-val ki lehetne szorítani a németeket Magyarországról. A cikk e szakaszának végén Illés ekként ismertette és idézte Morozov összefoglaló értékelését a magyar urakról: „1712-ben azt írta Morozov, hogy Rákóczit nem a német győzte le, hanem a magyar urak politikai rövidlátása és határtalan önzése. »Ha a magyarság nem talál jobb és önzetlenebb vezetőket, akkor a német szőröstől-bőröstől felfalja Magyarországot.« Ezzel a jövődöléssel végződnek Morozov feljegyzései.” A kitalált dokumentum funkciója a cikk e részénél nyilvánvalóan az volt, hogy az olvasóknak megmutassa: a 18. század elején a szabadságharcot támogató oroszok küldötte, képviselője értette meg és értékelte helyesen Rákóczi „haladó” belpolitikai és külpolitikai nézeteit, törekvéseit (az utóbbiakat Bercsényivel együtt), nem pedig a kuruc erőknél tevékenykedő magyar urak. Az ő politikai rövidlátásukkal és önzésükkel szemben Morozov Rákóczi távlatos politikai gondolkodását és önzetlenségét méltatta, ami arra is alkalmas lehetett, hogy érzékeltesse a kuruc katonai-politikai elit tagjainak és a szabadságharc vezetőjének kvalitásai közti különbséget, a fejedelem kiválóságát. Figyelemre méltó, hogy a kitaláció különböző változatainak közreadása során Illés — minden bizonnyal nem függetlenül a magyarokat megcélzó szovjet propaganda aktuális szempontjaitól¹⁹ — miként növelte a „magyar urak” felelősségét a Rákóczi-szabadságharc vereségeért. Az 1944 áprilisában megjelent Igaz Szó-cikkben csak ennyit írt: „Rákóczit legyőzte a német és – az árulás”.²⁰ A szeptemberi Magyar Újság-szövegben már rámutatott az árulókra: „Rákóczit eladták az urak” a németnek,²¹ 1945 elején pedig — ha nem is a saját véleményeként, hanem a (soha nem élt) naplóról értékelését ismertetve — azt állította: nem a németek győzték le a szabadságharcot, hanem a magyar urak helytelen politikája volt az oka a vereségnek. E mozzanatnál a kitalált figura szerepeltetésére, álláspontjának bemutatására nagy valószínűséggel részben azért volt szükség, mert Illés úgy ítélte meg: 20. századi szerzőként egy történelmi tárgyú cikkben nem célszerű közlőtennie olyan véleményt, amely nagymértékben ellentmondott volna a szabadságharc vereségének okait tárgyaló történettudományi munkáknak. Ez ugyanis csökkenthette volna az ábrázolás egészének hitelét, ezáltal pedig az ezzel is terjesztett propaganda hatásosságát. Részben pedig valószínűleg azért, mert a kitalált személy feljegyzéseit záró jövődölést Illés 1945 elején a korabeli magyar újságolvasóknak szánta egyfajta figyelmeztetésül. Ám ezt a Rákóczi-szabadságharc különféle mozzanatait „helyesen” értékelő orosz tiszt véleményeként megjelenítve, azt is érzékeltethette a propagandával megcélzottaknak, hogy akárcsak a 18. században, a II. világháborúban is az oroszok, illetve a Szovjetunió döntéshozói ítélik meg jól a magyarság érdekeit (amely nézetek éppen az Új Szó hasábjain jelennek meg), ekként is igyekezve növelni eszméi terjesztésének hatékonyságát. Morozov jövődölésének beteljesülését az 1945. februári cikk írója

¹⁹ Vö. Kassai Géza: 1941. február 5. Új Szó 1945. február 6. 2.

²⁰ Illés B.: Pásztortűz i. m. 4.

²¹ Illés B.: Pásztortűzek i. m. 4.

azzal jelezte, hogy szövege első szakaszában, az aktuális helyzettel foglalkozva, a magyar népnek a német zsoldosává, majd a német áldozatává válásáról írt. A 18. századi és a 20. századi ellenség lényegében azonosként ábrázolása, egy kifejezéssel: „a német” jelölése pedig, egyfajta analógiás hatással, a magyarság támogatóinál is a folytonosság megjelenítését segíthette elő annak érdekében, hogy a Rákóczi-szabadságharcot segítő (részben kitalált) oroszokat a szovjet hatalom, a Vörös Hadsereg elődeinek tekintsék az olvasók. A cikk e szakaszában lévő fiktív elemeket mindazonáltal a Rákóczi-szabadságharc szakirodalmi feldolgozásait ismerők számára, legalábbis részben, hitelesíthette az, hogy nem egy történész Morozovhoz hasonlóan értékelte Rákóczi személyét, tevékenységét, illetve annak egyes mozzanatait. Így például Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc 1676–1735 című, 1935-ös könyvében ezt állapította meg arról, hogy a szabadságharc vezetője miként viszonyult hadseregének különböző nemzetiségű katonáihoz: „Rákóczi seregében ideálisan oldotta meg a nemzetiségi kérdést is, mert sohasem tett különbséget azok között, akik egy értelemmel, egyforma lelkesedéssel és hűséggel szolgálták a nemzet ügyét.”²² A Magyar történet 1943-as IV. kötetében pedig Szekfű Gyula így értékelte Rákóczi egyéniségét, vezető szerepét: „A döntést nem engedte, nem is engedhette ki kezéből, hisz’ egyedül ő tudta áttekinteni a magyar fölkelés összes anyagi és szellemi birtokállományát [...] Rákóczi önzetlensége nem a túlságos gazdagok unalmából folyt, hanem a lélek legbelső szövetéből kinőtt tulajdona volt [...] Rákóczi Ferenc már nagyobb sértést el sem tud képzelni, mint ha teljes és abszolút önzetlensége, anyagi és politikai dolgokban, érintetik.”²³ A kitaláció hitelesítését a cikk e részénél az is elősegíthette, hogy Illés Bercsényit Rákóczi Kelet-Európával kapcsolatos koncepciójának megértőjeként jelenítette meg – ez pedig összhangban volt, többek között, a Szekfű Gyula idézett művében olvasható megállapítással: „Az orosz kapcsolatokat különben Bercsényi ápolta, ki kezdetől fogva lenézte a francia reményt, s inkább a töröktől, majd az oroszoktól várt sokat, mindent.”²⁴

Az Új Szó-cikk ötödik, a megelőzőkhöz képest legrövidebb szakaszában Illés — minden bizonnyal a „magyar urak” önzésének és történelmi-politikai rövidlátásának ellentétéként is — ismét foglalkozott azzal, hogy miként támogatta I. Péter cár a Rákóczi-szabadságharcot. „Egy (ugyancsak Leningrádon lévő) kimutatásból megállapítható, hogy Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat. Hogy hány tiszteket és mennyi ágyút, arról nem szól a kimutatás.”²⁵ A kitalált dokumentum funkciója nyilvánvalóan ez esetben is az volt, hogy hitelesítse a benne közreadott információkat I. Péter támogatásáról.²⁶

²² Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc 1676–1735. (Kincsestár 142.) Magyar Szemle Társaság, Bp. 1935. 48.

²³ Szekfű Gy.: Magyar történet. IV. I. m. 281.

²⁴ Szekfű Gy.: Magyar történet. IV. I. m. 306. L. még: Acsády I.: Magyarország i. m. 658.

²⁵ Illés B.: Rákóczi i. m. 4. – E kitalációt ekkoriban nem csak az Új Szó olvasói ismerhették meg: a szöveget erősen rövidítve ld. még: Rákóczi és az oroszok. Néplap [Debrecen] 1945. február 25. 4. A közreadó bevezetése ugyanakkor rámutatott arra: ezt „A hadra kelt Vörös Hadsereg magyar nyelvű újságjában, az »Új Szó«-ban írja Illés Béla”. Uo.

²⁶ Illés Béla Rákóczi orosz támogatásáról megalkotott kitalációjának az olvasókkal valóságosként elfogadtatását sajátos analógiaként segíthette elő a ténylegesen megtörtént francia segítség-

Eltérően az 1944-es cikkektől, amelyeknek kulcsfontosságú elemük volt az aktuális németellenes harc problémájának tárgyalása is, e szöveg — amint azt már címadása: Rákóczi és az oroszok is jelezte — főleg a 18. századi magyar szabadságharc orosz kapcsolataival foglalkozott, a korábbiakban bemutatottakhoz képest a cár sokkal jelentősebb támogatásáról tudósítva. Mindennek hatásos ábrázolása érdekében Illés — eltérően két, 1944-es írásától — ezúttal ténylegesen soha nem létezett dokumentumokat ismertetett és idézett, amelyeknek minden kétséget kizáróan hitelesíteniük kellett a kitalált személyeket és eseményeket. Azért, hogy e „források”-at igaziaknak tartsák az olvasók, a szerző megadta a lelőhelyüket. Az így létrehozott fikcióban a cikkíró megjeleníthette Rákóczi nagyszabású németellenes külpolitikai koncepcióját, az orosz támogatás legkülönbözőbb mozzanatait (a szöveg szerint a szabadságharc vezetője több ízben is kért a cártól pénzt, fegyvert, tiszteket és ezekkel I. Péter nem egy alkalommal segítette is őt), továbbá — ismertetve-idézve a soha nem élt Morozov véleményét — Rákóczi orosz méltatását és a magyar katonai és politikai elit bírálatát – minden bizonnyal elsősorban az 1945-ben aktuálissá váló „szovjet–magyar jó kapcsolatok” történelmi megelőlegezése-legitimálása érdekében, ugyanakkor hangsúlyozta a Horthy-korszak politikai elitjének felelősségét is a II. világháborús vereségért. A magyar szabadságharc érdekében tevékenykedő orosz tisztek ábrázolásával Illés minden bizonnyal a Vörös Hadsereg katonáit is igyekezett népszerűsíteni az ezek által legyőzött, atrocitásaiktól szenvedő Magyarország lakosságának.²⁷ Ezt a kitalációt az egykor ténylegesen

nyújtás a magyar szabadságküzdelemnek, amely a fikció mintájául szolgálhatott az író-propagandistának: az ezzel is foglalkozó különféle művek részletei ugyanis rokoníthatók az 1944–1945-ös cikkekben foglaltakkal. Így pl. Vallomásaiban Rákóczi ezt írta arról, hogy Magyarországra indulása előtt Lengyelországból miként kért segítséget a franciáktól: „Aközben én a dolgot, amiről tudósítottak, a francia udvar és miniszterei elé terjesztettem; pénzalapot kértem katonaság fogadására, hogy Dancában készenlétben tartsam; követeltem, hogy fegyvereket, tiszteket készen tartsanak, hogy a forrongó és háborgó lelkű felkelő népből mindjárt kiválogattassanak az alkalmasabbak zsoldosoknak, belőlük alakíttassanak ezredek; vezetésük eleinte külföldi tisztekre bízassék.” L. II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. I. m. 160. – vö. az 1945-ös Új Szó-cikk 2. szakaszával! A francia segítségadást összefoglalóan így ábrázolta Acsády: „Egyedül Franciaország volt az, mely 1703-tól mindvégig támogatta Rákóczit. Állandó pénzsegélyben részesítette s katonatiszteket is küldött neki, hogy seregét szervezzék.” L. Acsády I.: Magyarország i. m. 605. – vö. az Új Szó-szöveg 1. és 5. részével! A magyar szabadságharcban részt vevő franciák tevékenységét pedig Márki ekként mutatta be: Rákóczi „Még az országba jövelele előtt hadmérnököket, bombamestereket, pattantyúsokat kért XIV. Lajostól, [...] aki tíz hónap múlva be is küldött néhány francia hadmérnököt. A kuruc tűzérség szervezésében ezeknek (Le Maire, De la Motte, Damoiseau, Rivière, Bersonville, St. Juste) kétségtelenül nagy érdemük van. A fejedelem 1705. december 26-ikán a tűzérség fölállítását Szandai Sréter János tűzérségi főfelügyelőre (a volt francia tűzérkapitányra) és De la Motte tűzérségi ezredesre bízta.” L. Dr. Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. II. 1707–1708. (Magyar történelmi életrajzok) Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1909. 167–168. – vö. az orosz tűzérekről írottakkal az 1944–1945-ös cikkekben! Illés Béla e munkái szerint nem a franciák, XIV. Lajos küldtek pénzt és katonákat Rákóczihoz, hanem az orosz uralkodó, I. Péter – minden bizonnyal pedig annak érdekében, hogy a (valós) francia segítségadás ábrázolása ne csökkenthesse a (fiktív) orosz támogatás megjelenítésének és az ezzel is terjesztett szovjetbarát propagandának a hatását, a cikkek szerzője meg sem említette a franciákat...

²⁷ L. ehhez pl. *Martin Mevius: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953.* (Oxford Historical Monographs) Clarendon Press, Oxford 2005. 54–68.; *Pető Andrea: Női emlékezet és ellenállás. 1944 és 1945 Budapestjének története a tár-*

élt, vezető pozíciókat betöltő személyek: I. Péter cár, II. Rákóczi Ferenc (akik között valóban volt is kapcsolat), Esze Tamás szerepeltetésével hitelesíthette – ám éppen e személyek, valamint a nagy fontosságú események megjelenítése segíthette elő a fikció leleplezését, mivel jelentőségük miatt sok forrás, ezek nyomán pedig nem kevés szakirodalmi munka is keletkezett róluk, a kitalált dokumentumokból származó információk pedig sokszor ellentmondtak ezeknek. (Ugyanakkor e problémát nyilvánvalóan nem oldotta meg az az eljárás, hogy Illés, minden bizonnyal saját kitalációja hitelesítése érdekében, cikke elején megkísérelte a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó történettudományi szakirodalmi művekben foglaltak hiteltelenítését.) A fikciónak az olvasókkal történelmi tényként elfogadtatásához mindazonáltal hozzájárulhatott az, hogy az azt bemutató írás a szovjet hadsereg lapjában jelent meg. Az olvasók arra gondolhattak: e kiadvány szerzői, szerkesztői nyilván jól ismerik az orosz történelem eseményeit, az ezekkel kapcsolatos kutatásokat és csak gondosan ellenőrzött információkat közölnek újságjukban.

Az 1945-ös Illés Béla-munkához képest sokkal határozottabban mutatott rá a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolat ábrázolásának aktuálpolitikai vonatkozásaira Kárpáti Aurél az Új Szó 1945. március 27-ei számának hasábjain közétett, Rákóczi születésnapja című írásában.²⁸ A szerző azt állította: „A Rákóczi-hagyomány ma elevenebb és időszerűbb érték a magyarság számára, mint valaha is volt”, ennek kapcsán pedig kijelentette: „a nagyszláv segítség a magyarság mostani, németellenes szabadságharcában éppúgy megismétlődő motívumként szerepel, mint a Rákóczi-szabadságharc idején”. Mindezzel összefüggésben Kárpáti Illés Béla kitalációjának különböző elemeit használta fel a cikkében és tovább is építette azokat, Morozov személyiségéről írva: „derék orosz tüzértiszt”-ként jellemezve őt. Munkája végén pedig a szerző ismét hangsúlyozta a 18. századi kapcsolat bemutatásának aktuális jelentőségét: „Mindezt ma — amikor a Szovjetunió Vörös Hadserege hozta meg a magyarság részére a német fasiszta zsarnokság alól való felszabadulást — nem árt újra a magyar emlékezetbe idézni Rákóczi születésének kétszázhatvankilencedik évfordulóján.”²⁹ A fiktív mozzanatokat itt hitelesíthette az azokkal kapcsolatos „dokumentumok”-ra hivatkozás, e „források”-at lelőhelyük (a leningrádi hadtörténeti múzeum) megadása; az egykor ténylegesen élt, egymással kapcsolatban állt történelmi személyek: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter szerepeltetése, valamint a cikknek a szovjet hadsereg lapjában történt közreadása – akárcsak Illés Béla februári írásánál.

sadalmi nemek olvasatában. In: Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára. 1944–45. I. Szerk. Markó György. PolgART, Bp. 2005. 351–378.; Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. (Faktum) Corvina, Bp. 2009. 281–300., 313–314.

²⁸ Kárpáti Aurél: Rákóczi születésnapja. Új Szó 1945. 25. március 27. 2. Kárpáti Aurél és Illés Béla kapcsolatáról ld. pl. Kárpáti Aurél: Illés Béla emlékkönyvébe. Csillag 9. (1955) 562–566.; Illés Béla: A búsképű lovag. (Találkozások Kárpáti Auréllal). Élet és Irodalom 1963. február 16. 2.

²⁹ Kárpáti A.: Rákóczi i. m. 2. A mondatban olvasható „újra” szó feltehetőleg arra utal, hogy néhány héttel korábban már jelent meg a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolatról, a magyar szabadságharcnak nyújtott orosz támogatásról cikk az Új Szó hasábjain: Illés Béla: Rákóczi és az oroszok c. munkája.

Kárpáti a 18. századi történelmi tárgyú kitaláció különféle mozzanatait tehát a 20. századi „szovjet–magyar jó kapcsolat” egyfajta előzményeként mutatta be. Akárcsak Illés Béla és Fogarasi Béla, akik a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság által Magyar–orosz történelmi kapcsolatok címmel kiadott, ilyen tárgyú cikkeiket, köztük az Új Szó főszerkesztőjének „Rákóczi és az oroszok” című írását is tartalmazó kötetük³⁰ 1945. október 20-ai keltezésű előszavában már egyértelműen a „szovjet–magyar barátság” hagyományrendszerének megalkotásával foglalkoztak, írásuk elején kijelentve: „A cikkek, melyeket e füzetben összegyűjtöttünk, a múltról beszélnek, de a jelennek szólnak.

Miről van szó ezekben a cikkekben?

Arról, hogy az orosz nép és a magyar nép, az orosz állam és a magyar állam között — amíg ez utóbbi önálló állam volt — a múltban sohasem voltak érdeellentétek, hanem ellenkezőleg, a két nép és a két állam érdekeinek a jó szomszédi viszony felelt meg. [...] Arról, hogy az orosz nép legjobbjai mindig egy független és demokratikus Magyarország igazi barátai voltak. Arról, hogy az orosz nép és a magyar nép, a Szovjetunió és az önálló, demokratikus Magyarország baráti viszonyának megvannak a maga *történelmi tradíciói*.³¹ Ugyanakkor Illés és Fogarasi — továbbbépítve korábbi írásaikban közzétett fejtegetéseiket³² — szükségesnek tartották, hogy rámutassanak arra, miért nem ismerik e hagyományokat Magyarországon széles körben: „Ezek a tradíciók azonban feledésbe borultak. Magyarország uralkodó osztályai, a német imperializmus csatlósai, a magyar nemzet előtt gondosan titkolták, agyonhallgatták vagy teljesen hamis beállításban mutatták be az orosz–magyar történelmi kapcsolatokat. A magyar demokrácia és a haladás harcosainak pedig nem volt módjukban megismerni az orosz demokrácia álláspontját a magyar kérdésben. Ezért nem tudták leleplezni a német szellemű oroszellenes propaganda hazugságait és hamisításait.” Az 1943-as Fogarasi-írástól³³ részben és az 1945-ös Illés-cikktől³⁴ teljesen eltérően az előszóban nem a különféle történetírói iskolák képviselőit bírálták a szerzők, hanem kifejezetten a politikai erők tevékenységét — magyarázatot adva arra is, hogy a magyar–orosz kapcsolatok pozitívumainak széles körű megismertetésében leginkább érdekelt politikai — és korántsem feltétlenül csak történetírói – irányzatok képviselői miért nem tudtak eredményesen működni e téren. Mindezek után a két szerző ekként fogalmazta meg az aktuális hagyományteremtés jelentőségét: „Ma, amikor Magyarország szakított az átkos német orientációval, amikor a Vörös Hadsereg segítségével visszanyerte nemzeti függetlenségét, fontosabb, mint valaha, hogy a Szovjetunióval való őszinte barátság gondolata történelmi fundamentumra, a múlt helyes felfogására támaszkodjék. Ezért ástuk ki a feledésből a magyar–orosz kapcsolatok régi em-

³⁰ Illés Béla: Rákóczi és az oroszok. In: Fogarasi Béla – Illés Béla: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. (Jó szomszédság könyvtára 6.) Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, Bp. 1945. 25–30. Az Új Szó hasábjain megjelent szöveghez képest a kötetben a cikk kisebb, de tartalmi szempontból nem lényeges eltérésekkel látott napvilágot.

³¹ L. Fogarasi Béla – Illés Béla: Előszó. In: *Uők*: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. I. m. 5.

³² L. Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3.; Illés B.: Rákóczi i. m. 3.

³³ Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3.

³⁴ Illés B.: Rákóczi i. m. 3.

lékeit, ezért közlünk a magyar olvasóval előtte eddig ismeretlen tényeket, dokumentumokat, idézeteket [!].

A magyar–orosz történeti kapcsolatok tanulmányozása új fejezetet nyit meg a magyar szellemi életben. Mélyen meg vagyunk győződve arról, hogy e kutatások megbecsülhetetlen hasznót nyújthatnak a demokratikus magyar kultúra ügyének.³⁵ A Rákóczi és az oroszok kapcsolatáról megalkotott kitaláció, illetve az ezt bemutató Illés-szöveg — amelybe szerzője, ellentétben a Rákóczi születésnapja című írást közlétevő Kárpáti Auréllal, nem illesztett nyíltan kifejtett magyarázatot arra vonatkozólag, hogy mi a konkrét aktuálpolitikai célja cikkével — ebben a kötetbeli összefüggésben egy, a további évtizedekre is meghatározó, sajátos kanonikus értelmezést³⁶ nyert: ekkor vált egyértelműen a 20. századi „szovjet–magyar barátság” történelmi előzményévé, a kapcsolatot megelőlegező-legitimáló hagyományává. A könyvben e kitalációt nemcsak a bukott uralkodó politikai csoportok történelem-manipulálásait elítélő, ezekkel szemben pedig az Illés és Fogarasi által bemutatott új adatok kétségbevonhatatlan valóságosságát hangsúlyozó előszó hitelesíthette, hanem az is, hogy a soha nem létezett figurák (Morozov, a Rákóczit védő tűzértisztek) és a fiktív forrásszövegek (Rákóczi levelei, Morozov naplófeljegyzései) egykor ténylegesen élt személyek (I. Péter, II. Rákóczi Ferenc, Esze Tamás vagy például más, e kötetbeli írásban: Alekszandr Herzen), megtörtént események (például Kossuth és Herzen találkozása) és valódi dokumentumok (például Herzen emlékiratai) között jelentek meg. Ahhoz, hogy e képzelet szülte elemeket a közönség valóságosként fogadja el, hozzájárulhatott a kötet kiadójának neve is: a munka tanulmányozói ugyanis arra gondolhattak: a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság által közrebocsátott összeállításban csakis gondosan ellenőrzött történelmi adatok kaphattak helyet.

Illés Béla kitalációja tehát sajátos továbbépítése volt a szovjetunióbeli magyar kommunisták II. világháborús németellenes propagandájában felhasznált egyik legfontosabb magyar történelmi hagyománynak, a Rákóczi-szabadságharcénak. A szerző ehhez kapcsolódva törekedett népszerűsíteni az oroszokat, a Rákóczi védelmében a magyar szabadságért életüket áldozó tűzérek ábrázolásával³⁷ főleg a katonákat, azt igyekezve bebizonyítani a háborúban vesztes Magyarországot a korábbi évtizedekben erőteljes szovjetellenes propagandával meg-

³⁵ Fogarasi B. – Illés B.: Előszó. I. m. 5–6.

³⁶ Vö. ehhez pl. Gyáni Gábor: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történelmi tudás. In: *Új: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Bp. 2010. 89–93.

³⁷ Egy 1950-es írásában azonban Illés Béla bemutatta az eset egy, az általam elemzettetől kulcsfontosságú elemeiben eltérő változatát, ezzel lényegében hiteltelenítve a Rákóczi védelmében életüket áldozó orosz tűzérekről közreadott, e munkámban vizsgált szövegeit. A cikk szerint Esze Tamás „ukrán fejszések élén vágott utat a Lengyelországból hazatérő Rákóczi Ferencnek a volóci Vörös Korcsmától a mezőkászonyi vasas német laktanyáig. A Vörös Korcsmát császári zsoldosok gyűjtötták fel, mikor Rákóczi megpihent benne. Ukrán fejszések mentették ki a tűzből a fejedelmet.” *Illés Béla*: Pásztortűz a Verhovinán. *Új Világ* 1950. szeptember 28. 4. Annak megállapításához, hogy Illés miért járt el így, még további kutatásokra van szükség; ld. ugyanakkor a Rákóczi és az oroszok c. cikk 1967-es újraközléséről e munkám 46. jegyzetét!

célzott,³⁸ a „felszabadító” szovjet hadsereg atrocitásaitól is szenvedő lakosságának, hogy az oroszok már a múltban is támogatták a magyar szabadságküzdelmeket, a (fiktív) történelmi analógia segítségével mintegy megalapozandó a kialakuló „szovjet–magyar baráti kapcsolatok”-at.³⁹

1946 tavaszán Magyarországnak a Vörös Hadsereg harcai nyomán bekövetkezett „felszabadulása” évfordulója: április 4., alkalmából tette közzé Illés Béla Ünnepnapra című vezércikkét a Magyar Rádió műsorújságja, a Magyar Rádió március 29-ei számában. A szöveg szerint „Az a tény, hogy a Magyarországot évszázadokon át sanyargató, a magyarságot megsemmisítéssel fenyegető német uralom az orosz fegyverek csapásai alatt hárult el a magyar nép feje fölül, valóra váltása a magyar nép egyik legnagyobb szabadsághőse, Rákóczi Ferenc politikai elképzeléseinek.” E sajátos történelemábrázolást hivatott alátámasztani a szabadságharc vezetője és az oroszok kapcsolatáról megalkotott kitaláció, amelyet ezúttal a szerző röviden így foglalt össze: „Rákóczi német fogságból szabadulva azonnal Péter orosz cárhoz fordult segítségért, kifejtve neki, hogy a német hódító tervek elleni harcban az orosz és magyar népeknek vállt vállnak vetve kell harcolniok. Nagy Péter megértette és magáévá tette Rákóczi elképzelését és ami módjában állott, azt megtette Rákóczi és a magyar függetlenség érdekében. Bármily kevesen tudják ezt Magyarországon, letagadhatatlan történelmi tény: *Rákóczi legelső harcosai orosz tisztek voltak.*”⁴⁰ Az eddigiekben elemzett 1944-es és 1945-ös Illés-cikkekhez képest a szerző ez esetben úgy építette tovább a fikciót, hogy itt egyértelműen kijelentette: I. Péter elfogadta Rákóczi külpolitikai koncepcióját. E mozzanat arra is alkalmas lehetett, hogy az olvasóknak bizonyítsa mindkét történelmi személy kiemelkedő jelentőségét és jelezze a kapcsolat magas színvonalát. A kitalációt a szerző ezúttal nem fiktív történelmi dokumentumokra történő hivatkozással igyekezett hitelesíteni, hanem valós, egymással ténylegesen kapcsolatban állt történelmi személyek szerepeltetésével és azzal, hogy hangsúlyozta a történet egyik fontos, ám valótlan elemének „letagadhatatlan történelmi tény” voltát. A történelmi kitaláció e cikkben pedig nemcsak általában a „szovjet–magyar barátság” hagyományaként használtatott fel, hanem, az éppen aktuális helyzethez: az évfordulóhoz igazodva, az 1945-ös „felszabadulás” egyfajta előzményeként is. Szövegében Illés úgy is igyekezett e fiktív 18. századi orosz segítségnyújtást a 20. századi szovjet „felszabadítás” előzményeként feltüntetni, hogy a kitalált mozzanatok

³⁸ L. ehhez pl. Nagy Péter Tibor: Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon. *Eszmélet* É. n. [2–3.] (1990–1991: 8. sz.) 71–80.; *Boldizsár Vörös*: Die Darstellung der Sowjetunion an der Budapester antibolschewistischen Ausstellung im Dezember 1941. „Die apokalyptischen Tiefen des russischen Bolschewismus”. *The European Paradigm. Special Edition of Sic Itur ad Astra* É. n. [1991] 42–54.; *Pihurik Judit*: Naplók és memoárok a Don-kanyarból. Napvilág Kiadó, Bp. 2007. 29–44.; *Sipos Balázs*: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. *Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Argumentum*, h. n. [Bp.] 2011. 239–255.

³⁹ Hasonló kitaláció volt Guszev kapitány és társainak története, ld. ehhez pl. *Illés Béla*: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. *Új Szó* 1945. február 10. 3. E fikció vizsgálata azonban meghaladná jelen munka kereteit.

⁴⁰ *Illés Béla*: Ünnepnapra. Magyar Rádió 1946. március 29. 2.

ismertetése előtt nem szovjet, hanem „orosz fegyverek”-et említett a német uralom legyőzőiként.

A Magyar Rádió-vezércikkéhez hasonló koncepcióba építette be kitalációját Illés Béla az Új Szó néhány nappal későbbi, 1946. április 4-i, ünnepi számának Április negyedike című vezércikkénél. A már elemzett írásaihoz képest a szerző itt úgy alakította tovább a fikciót, hogy részletesen ismertette a magyar szabadságharc vezetőjének külpolitikai elképzeléseit: megértette, „hogya a magyarságnak a német hódítók elleni harcban az oroszokra kell támaszkodnia. Rákóczi Nagy Péter orosz cárhoz írott levelei nemcsak segítséget kérnek Magyarország számára, de programot is adnak Délkelet-Európa kis népeinek. Rákóczi kifejti, hogy a német ezeket az országokat ugródeszkául akarja felhasználni Kelet-Európa — Lengyelország, Ukrajna, majd Oroszország elleni támadásra — s ezért Kelet-Európa népeinek érdeke, hogy a Duna-völgyben élő kis népeket megmentse a német hódítóktól. E kis népeknek pedig meg kell érteniük, hogy csak a nagy kelet-európai népekkel szövetkezve tarthatják meg függetlenségüket az egyre erősödő német nyomással szemben.” Illés azt állította, hogy I. Péter megértette a magyar szabadságharc vezetőjének elgondolásait, támogatja is küzdelmét, ám „Rákóczi programja: Magyarország függetlenségének orosz segítséggel való visszaszerzése és biztosítása csak a második világháború idején valósult meg.” A kitaláció e cikkben nemcsak a „szovjet–magyar barátság”, az 1945-ös „felszabadulás” előzményeként jelent meg, hanem arra is hivatott volt, hogy történelmileg megalapozza a vezércikk aktuálpolitikai útmutatásait: a magyarságnak, ha szabad és boldog akar lenni, tanulnia kell a történelemből: nem szabad elfelejtenie a német hódítók okozta károkat és minden olyan politikai erőt, amelyet ezek eszközül használhatnak fel ellene, így a magyar „reakció” legkülönbélebb csoportjait is, el kell távolítania életéből – függetlenségének megőrzése érdekében pedig a külpolitikában a Szovjetunióra kell támaszkodnia.⁴¹ A fiktív történelmi elemeket ezúttal az egykor ténylegesen élt, egymással kapcsolatban állt személyek szerepeltetésén és a valódiakként említett, ám soha nem létezett dokumentumokra történt hivatkozáson kívül az is hitelesíthette, hogy az azokat tartalmazó szöveg a szovjet hadsereg lapjában jelent meg, így az olvasók feltételezheték: ennek vezércikkírója a múltbeli orosz–magyar kapcsolatokról csak gondosan ellenőrzött adatokat mutat be az ünnep alkalmából közzétett munkájában.

Csaknem egy évvel később, az 1848-as magyar forradalom kitörésének évfordulóján, az Új Szó 1947. március 15-i ünnepi számában látott napvilágot E. Jepticin Az orosz és a magyar nép történelmi kapcsolatai című írása, amely a „szovjet–magyar barátság” történelmi hagyományait mutatta be. A szerző már szövege elején határozottan megfogalmazta és meg is válaszolta a kérdést: „Az ifjú magyar demokrácia e harcok napjaiban, amikor egyre mélyül és szélesedik a Szovjetunió és az önálló, demokratikus Magyarország barátsága, joggal felvetődik a kérdés: csak konjunkturális barátságról van-e itt szó, vagy olyanról, mely történelmi tradíciókon alapszik? És a történelem válasza az, hogy e barátság-

⁴¹ Illés Béla: Április negyedike. Új Szó 1946. április 4. 1.

nak megvannak a maga *évszázadok mélyén gyökerező hagyományai*.” Ennek bizonyítására a cikkíró számos példát említett a középkortól a 20. századig terjedő időszakból, megállapítva: az orosz–magyar „barátság különösen a Rákóczi-féle szabadságharc idején mutatkozott meg”. A szerző ezt Illés Béla 1945-ös szövegének felhasználásával ábrázolta, mégpedig nemcsak a soha meg nem történt események megjelenítésének, hanem a munka egyes részleteinek átvételével is. A Jepticin-írás is elítéli a magyar szabadságharc vezetője és az oroszok kapcsolatát elhallgató történészeket, foglalkozik a támogatással, Morozov „feljegyzései”-vel (megadva lelőhelyükként, a leningrádi hadtörténelmi múzeumot), ismerteti Rákóczi külpolitikai koncepcióját 1703-as „levele” alapján – ugyanakkor az eddig vizsgált szövegekhez képest tovább is alakítva jeleníti meg a fikciót. E szöveg szerzője ugyanis pontosan közölte Morozov rangját: tüzérkapitány. Továbbá, a cikkíró azt állította, hogy Rákóczi 1703-tól 1711-ig nemcsak „állandó”, hanem „szoros kapcsolatban” is volt a cárral és „az oroszok rendszeresen támogatták ezt a magyar szabadságmozgalmat pénzzel, tüzérséggel, tisztekkel”. A cár történelmi jelentőségének hangsúlyozásával összefüggésben pedig azt is tudatta az olvasókkal: „A nagy országépítő, Nagy Péter egészében felismerte a Rákóczi-féle szabadságharc és az önálló, független Magyarország jelentőségét és egyetértett Rákóczival abban, hogy Magyarország hivatott arra, hogy nyugati előőrse legyen a szabadságukat a német hódítók ellen védő kelet-európai népeknek. Nagy Péter mindenben támogatta Rákóczit.”⁴² E mozzanatok a szövegben bizonyítékoknak tekinthetők az orosz és a magyar nép történelmi jó kapcsolataira – a kitaláció ez esetben is a 20. századi „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálására szolgált. A cikkben e fikciót nemcsak az fogadtathatta el tényként az olvasókkal, hogy a szerző elítélte a jó orosz–magyar kapcsolatokat elhallgató történészeket, továbbá a képzelet szülte elemeket valósakkal együtt jelenítette meg, a valótlannal figurák, események igaziként bemutatásához hamis iratokra hivatkozott (Morozov feljegyzéseinél ezek lelőhelyének megadása is elősegíthette hitelesítésüket), a szöveget közlő kiadvány: a szovjet hadsereg magyarországi újságja, hanem a szerző orosz neve is, ami jelezte: az ügyben érintett „külföldi”-eken (itt: a magyarokon) kívül a „nemzeti” (itt: a szovjet) történetírás képviselője is ténylegesen megtörténteknek tekinti a szövegben bemutatott eseményeket, egykor valóban élőknek az itt említett alakokat és a tárgyalt időszakra vonatkozóan forrásértékűeknek az ismertetett, idézett dokumentumokat.

Figyelemre méltó, hogy az itt vizsgált, 1944 és 1947 között publikált cikkekben miként vált fokozatosan egyre jelentősebbé, mind több mozzanatot tartalmazóvá II. Rákóczi Ferenc és I. Péter fiktív kapcsolata. 1944-es írásaiban Illés még csak azt állította, hogy az orosz uralkodó 1703-ban egy alkalommal,

⁴² E. Jepticin: Az orosz és a magyar nép történelmi kapcsolatai. Új Szó 1947. március 15. 7. Lévai Béla, az Új Szó munkatársa egyik cikkében E. Jepticinről azt írta: „szovjet tudós”. Lévai Béla: A magyarországi centenáris ünnepségek során feltárják a magyar szabadságharc orosz vonatkozásainak igazi hátterét. Új Szó 1947. október 26. 7. További adatokat azonban nem sikerült találnom E. Jepticinről. A szerző nevének feltüntetése nélkül, kisebb, tartalmi szempontból nem lényeges változtatásokkal e szöveg megjelent még: Az orosz és magyar nép történelmi kapcsolatai. Igaz Szó 1947. április 23. 2.

nem túl nagy mértékben segítette a szabadságküzdelmet, 1945-ös munkájában már azt: a magyar politikus „1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott” a cárral és „az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tüzéséssel, tisztekkel, sőt időnként pénzzel is”, írt a szabadságküzdelem vezetője I. Péternek küldött leveleiről, az ezekben kifejtett külpolitikai koncepciójáról, de arról nem: miként reagált erre a cár. Ám 1946-os Magyar Rádió- és Új Szó-szövegében már azt tudatta olvasóival: I. Péter megértette (a márciusi írás szerint magáévá is tette) Rákóczi elgondolásait. Az 1947-es Jepticin-cikkből pedig az derül ki, hogy a magyar politikus 1703–1711 között „*állandó és szoros kapcsolatban*” állt a cárral, az oroszok nemcsak „időnként”, hanem rendszeresen segítették pénzzel mozgalmát, az orosz uralkodó felismerte a szabadságharc, a független Magyarország jelentőségét, elfogadta Rákóczi külpolitikai koncepcióját és „mindenben” támogatta őt. Az egyre sokrétűbbként ábrázolt kapcsolatot megjelenítő fikciónak pedig az 1940-es évek második felében egyre hatékonyabban kellett történelmileg legitimálnia a „szovjet-magyar barátság”-ot.⁴³

Illés Béla pedig nemcsak cikkekben jelenítette meg Rákóczi és az oroszok kapcsolatáról megalkotott kitalációját, hanem beépítette a II. világháborút, a szovjet és a magyar örök küzdelmét bemutató, Honfoglalás című regényének először 1952-ben napvilágot látott első részébe is. A műben Tulipán János, a Vörös Hadsereg magyar származású századosa a következő összefüggésben mondja el ezt az egyik magyar hadifogolynak, Pásztor Gyulának: „*Tulipán százados* nem szeretett a jövődőről beszélni, nem szokott jósolgatni, csak itt-ott ejtett el egy-egy szót arról, hogy milyen világ lesz, mikor a Vörös Hadsereg felszabadítja Magyarországot és a magyar ismét magyar lehet. Ha a hadifoglyok nagyon nyaggatták, hogy mondja el, mi lesz, mit lehet remélni, ő arról mesélt, hogy mi volt, mi történt apáink, nagyapáink, dédapáink idején. Néha messzi visszanyúlt a múltba, de csak azért, hogy hallgatói ne csak a holnap ebédre, de a távolabbi jövőre is gondoljanak. Egy alkalommal Pásztor kérdezte meg tőle, hogy milyennek látják az oroszok a magyar nép jövődjét. Tulipán ekkor elmesélte, hogy mikor Rákóczi Ferenc harcolt a hazáért és szabadságért, a kurucok segítségére Nagy Péter orosz cár ágyúkat és tanult tüzereket küldött.”⁴⁴ Bár itt a Rákóczi- és I. Péterről szóló fikció regényben: tehát fikcióban kapott helyet, a II. világháború idején a szovjet hadsereg propagandamunkájában részt vevő író, Illés Béla korábbi cikkei és a Honfoglalás idézett részében megjelenített szituáció: a Vörös Hadsereg magyar származású tisztje közli ezt egy, a magyar nép jövőjéről kialakított szovjet elgondolások iránt érdeklődő magyar hadifogollyal, alkalmasak lehettek arra, hogy ez esetben is hitelesítsék a 18. századi történelmi kitalációt.⁴⁵ Ugyanakkor Illés 1952-es ábrázolása — folytatva az e tárgyban közzétett korábbi munkáinak sorozatát — a történelmi fikció aktuálpolitikai összefüggéseit hangsúlyozza azáltal, hogy a Vörös Hadsereg tisztje a jövő szovjet-magyar viszonyának

⁴³ Vö. azonban: Illés Béla: *Négy száz év múltán – örök időkre...* Magyar Rádió 1948. április 9. 2.

⁴⁴ Illés Béla: *Honfoglalás*. I. 1943. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1952. 125–126.

⁴⁵ Ekkor e kitaláció hitelesítéséhez hozzájárulhattak azok az 1947–1951 között megjelent történettudományi művek is, amelyek a múltban ténylegesen lezajlott eseményekként mutatták be az Illés Béla-féle fikció számos elemét, l. ezekről e munkám következő szakaszát!

előzményeként, a regény megjelenésének időpontjából visszatekintve: leendő hagyományaként használta fel ezt magyarázatában. Ezzel sajátos módon, az író voltaképpen megvilágította olvasóinak (nem csak szépirodalmi jellegű) történelemábrázolásainak motivációit, céljait is.⁴⁶

A kitaláció történettudományi munkákban: felhasználások és cáfolatok

A Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról megalkotott fikció az 1940-es évek második felében-az 1950-es évek elején nem egy tudományos munkába is bekerült. Így például a korábban történelmi tanulmányokat is folytató író, Hegedűs Géza II. Rákóczi Ferenc és a kuruc szabadságharc című 1947-es, a Magyar Kommunista Párt könyvkiadójánál, a Szikránál megjelent tudományos ismeretterjesztő művében olvashatók Illés Béla 1945-ös cikkének fiktív elemei is. Hegedűs azt állította, hogy Rákóczi már 1700 körül „Francia–orosz–lengyel szövetséget akart összehozni a Habsburgok ellen a magyar szabadságharc háta mögé”. E történet-elemmel pedig a szerző a korábban vizsgált leírásokhoz képest tovább is építette a fikciót, ennek előző megjelenítéseiben ugyanis nem volt információ arról, hogy a nagyúr már ekkor is küzdelmének támogatójaként számolt volna az orosz birodalommal. Hegedűs szerint miután Rákóczi Lengyelországba menekült, „Innét lép kapcsolatba Nagy Péter cárral. Innét kísérli meg a francia segítség megszerzését. Oroszországból sikerül is pénzt és tűzértiszteket kapnia; Franciaország egyelőre csak ígéri támogatását.”⁴⁷ A szabadságharc vezetőjének Magyarországra érkezését bemutató fejezet elején a szerző külön foglalkozott a soha nem létezett orosz tiszttal személyével és feljegyzéseivel: „Morozov Jegor orosz tűzértiszt, aki Nagy Péter cár megbízásából több ízben járt Rákóczinál és naplójában fontos dolgokat őrzött meg a kuruc szabadságharcról, érdekesen meséli el, hogyan került haza a nép vezére és hogyan találkozott jobbágy-katonáival.” E naplóra hivatkozva ismertette Hegedűs, hogy miként védte meg élete feláldozásával a 46 orosz tűzértiszt a németektől Rákóczit, aki elmenekült az összecsapás helyszínéről, majd találkozott Esze Tamással. A találkozás Morozov-féle bemutatása azonban határozottan ellentmondott az eseményről tudósító forrásszövegek-

⁴⁶ A kitaláció néhány, tartalmi szempontból nem lényeges változtatással Illés Béla 1974 elején bekövetkezett haláláig megjelent a Honfoglalás 1954-es, 1955-ös, 1963-as, 1964-es, 1970-es és 1972-es kiadásában is, ld. *Illés Béla*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n. [Bp.] 1954. 123.; *Uő*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n. [Bp.] 1955. 123.; *Uő*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1963. 129.; *Uő*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1964. 129.; *Uő*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1970. 113.; *Uő*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1972. 113. A fikció regénybeli ábrázolását ekkoriban nemcsak Illés korábbi cikkei és az 1940–1950-es években megjelent történettudományi művek hitelesíthették, hanem az is, hogy 1967-es, *Lövészárookban...* Válogatott cikkek, publicisztikai írások, karcolatok 1916–1966 c. kötetében az író, az 1945-ös kiadásokhoz képest az ábrázolás legfontosabb elemeit nem érintő átalakításokkal ismét publikálta Rákóczi és az oroszok c. cikkét, valamint, az 1946-os *Új Szó*-szövegtől való lényeges eltérések nélkül, Április negyedik c. munkáját. Azt jelezve ezzel, hogy nem tekinti megcáfoltnak, érvénytelenítettnek az azokban foglaltakat. L. *Illés Béla*: Rákóczi és az oroszok. In: *Uő*: *Lövészárookban...* Válogatott cikkek, publicisztikai írások, karcolatok 1916–1966. Vál., szerk. Jászberényi József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1967. 309–312.; *Uő*: Április negyedik. In: *Uő*: *Lövészárookban...* i. m. 416–419.

⁴⁷ *Hegedűs Géza*: II. Rákóczi Ferenc és a kuruc szabadságharc. (Szabad Föld könyvtára 50. füzet) Szikra, Bp. 1947. 9.

nek és az ezek felhasználásával megalkotott történettudományi munkáknak. A problémát Hegedűs érzékelte is és — tudományos ismeretterjesztő munkájában csak ebben az egy esetben alkalmazva e megoldást — lábjegyzetet fűzött a jelenet leírásához, félreérthetetlenül rámutatva arra, hogy honnan is származik az információ: „E jelenet forrása Fogarasi-Illés Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok c. könyve.”⁴⁸ A sajátos kettős: először a „korabeli történelmi dokumentum”-ra: Morozov naplójára, majd az ezt felhasználó-ismertető munkára: a Fogarasi-Illés-féle kötetre való hivatkozással Hegedűs minden bizonnyal arra is törekedett, hogy megvédje magát e különös ábrázolás közzététele miatti esetleges bírálatoktól. Míg tehát korábban Illés Béla alkotott meg történelmi dokumentumokat, hogy a fiktív figurákat és eseményeket valóságosakként fogadtassa el olvasóival a szovjetbarát propaganda hatásossága érdekében, az 1947-es munkában már az ő kitalációkat tartalmazó cikke volt hivatott hitelesíteni a releváns forrásoknak és az ezek alapján elkészített történettudományi műveknek ellentmondó leírást. Ugyanakkor a Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról az Új Szó főszerkesztőjének cikkében olvasható információkat Hegedűs nem tekintette a forrásokkal és a szakirodalommal olyannyira ellentéteseknek, hogy külön lábjegyzetekkel látta volna célszerűnek megadni azok eredetét. Így bármiféle hivatkozás nélkül állította, hogy a szabadságküzdelem idején „a világpolitika akkori helyzete következtében komoly külföldi segítséget sehonnét sem lehetett várni. Legföljebb pénzre és katonai szakemberekre számíthatott Rákóczi. Ezekre mindvégig szüksége is volt. [...] a korszerű hadsereghez nem volt elegendő szakképzett tisztje, leginkább tűzérekben mutatkozott állandó hiány. Ezeket a szükségleteket főleg Oroszországból pótolta. Az állandó háborúval elfoglalt Nagy Péter katonát és hadianyagot ugyan nem küldhetett, de pénzzel és tűzértisztekkel szüntelenül segítette a magyar mozgalmat. Franciaország segítsége már bizonytalanabb volt”.⁴⁹ Illés kitalációjának felhasználásával tehát e tudományos ismeretterjesztő munkában I. Péter Oroszországa szerepelhetett a Rákóczi-szabadságharc legjelentősebb külföldi támogatójaként (még ha leírásába Hegedűs, minden bizonnyal valószínűtlennek tartva, nem is vette át az 1945-ös cikkből azt a mozzanatot, hogy a cár ágyúkat is küldött Rákóczinak), amellyel a magyar politikus már a küzdelem terveinek kidolgozásakor szövetségként számolt és amely mozgalmát „szüntelenül” segítette – megelőzve Franciaországot a fontossági sorrendben. Ez pedig aktuálpolitikai szempontból alkalmas volt arra, hogy történelmileg megelőlegezze, legitimálja a művet megjelentető Szikra kiadót működtető Magyar Kommunista Párt által propagált „szovjet–magyar barátság”-ot. A kitalációt ez esetben az olvasók számára nemcsak az hitelesítette, hogy a fiktív elemek valós személyek, események, dokumentumok között kaptak helyet, hanem a kiadvány tudományos ismeretterjesztő (a borítóján olvasható meghatározás szerint: „népszerű ismeretterjesztő”⁵⁰) volta is, ami azt su-

⁴⁸ Hegedűs G.: II. Rákóczi Ferenc i. m. 10.

⁴⁹ Hegedűs G.: II. Rákóczi Ferenc i. m. 11.

⁵⁰ Hegedűs G.: II. Rákóczi Ferenc i. m., a borító 2. oldalán a kiadványsorozat jellegének meghatározása: „Népszerű ismeretterjesztő füzetek”.

gallta, e munkában csakis gondosan ellenőrzött, minden kétséget kizáróan helyes adatok szerepelnek.

Az ugyancsak 1947-es, Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel című, Gál István szerkesztésében megjelent tanulmánykötet „Magyarok és oroszok” című fejezetének 1. szakaszába is beépítette a kitaláció több elemét e rész írója, Erős János.⁵¹ Munkája elején a szerző főleg azért bírálta „a régi uralkodó osztályokat kiszolgáló történetírók”-at és az ő nézeteikkel összhangban tevékenykedő publicistákat, mert „A magyar közvéleménybe a két világháború közötti időben ezer és ezer kiadványon keresztül igyekeztek beoltani azt a felfogást, hogy Magyarország számára a szomszédos szláv népek és ezek leghatalmasabbika, az orosz nép, csak ellenség lehet és hogy ezért a magyar külpolitika feladata az, hogy a nyugati népeknél, elsősorban a németeknél keressen védelmet.” Erős — hasonlóan Fogarasi Béla és Illés Béla nemegyszer publikált bírálatához⁵² — azt állította, hogy a németbarát közvélemény-formálók „a magyar múlt minden olyan eseményét, amely azt bizonyítja, hogy a magyarság a szlávssággal barátságban is élhet, sőt a német veszély ellen a szlávssággal és a többi kelet-európai népekkel kell összefognia, elhallgatták előlünk”. Ugyanakkor szerinte „Igen kevesen voltak a magyar történészek között, akik ezzel a hamis hivatalos felfogással szemben hangoztatták azt, hogy Magyarország küzdelmeiben igen gyakran sorsközösségbe kapcsolódott össze a környező népekkel, így az orosz néppel is.”⁵³ A továbbiakban a szerző a magyar honfoglalást megelőző időktől 1848-ig tekintette át a magyar-orosz kapcsolatok történetét, ebben tárgyalva II. Rákóczi Ferenc külpolitikáját és ismertette, idézve I. Péterhez intézett, Illés Béla 1945-ös cikkében bemutatót, fiktív leveleit, amelyek — összhangban a munkája elején megfogalmazottakkal — azt „igazolták”, hogy a magyar szabadságharc vezetője is felismerte a németellenes orosz-magyar összefogás jelentőségét. Szerinte ugyanis Rákóczi 1703-as „levelé”-ben „rámutat az orosz-magyar érdekközösségre a német hódítási törekvés elleni küzdelemben”, 1706-os „levelé”-ből pedig kitűnik: „tiszta-ban volt azzal, hogy Kelet-Európa népeinek össze kell fogniuk a német veszély ellen és, hogy ebben az összefogásban Oroszországnak igen fontos szerepe kell, hogy legyen”. A koncepció elemeit tartalmazó „levelek” jelentőségét Erős azzal hangsúlyozta, hogy amikor — ha nem is pontos hivatkozással — megadta információinak forrását, e szövegeket „kincs”-eknek nevezte. Az 1703-as „levél” „közlését Illés Bélának köszönhetjük, ki a leningrádi Hadtörténelmi Múzeum okmánytárának eme kincseit hozzáférhetővé tette a magyar nagyközönség számára”.⁵⁴ Mindezek után a szerző megjelenítette szövegében az Illés-féle fikció

⁵¹ Erős János: Magyarok és oroszok. 1. In: Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel. Szerk. Gál István. Officina, Bp. 1947. 31–45. Erős János személyéről nem sikerült adatokat találnom.

⁵² L. Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3.; Uő: Magyarország és Oroszország történelmi kapcsolatai. In: Fogarasi B. – Illés B.: Magyar-orosz történelmi kapcsolatok. I. m. 13.; Illés B.: Rákóczi i. m. 3., ugyanez a Fogarasi–Illés-féle kötetben: 25.; Fogarasi B. – Illés B.: Előszó. I. m. 5–6.

⁵³ Erős J.: Magyarok i. m. 31–32.

⁵⁴ Erős J.: Magyarok i. m. 42. – ugyanakkor kutatásaim során nem találtam olyan Illés Béla-munkát, amelyben az író e fiktív leveleket teljes terjedelmükben „közreadta volna”, Erős tehát minden bizonnyal a Rákóczi és az oroszok c. cikkben olvasható „részletek” közlésére utalt.

további elemeit is, majd, egy mondaton belül, ezekhez kapcsolt valós történelmi mozzanatot: „A cár nemcsak segítséget nyújtott Rákóczinak pénzben és fegyverben, de képzett orosz tüzértiszteket küldött a magyar felkelők táborába és abban az irányban is éreztette befolyását, hogy Rákóczi a lengyel trónra kerüljön.”⁵⁵ Erős tárgyalta a fejedelem és I. Péter szövetségekötését, kapcsolatuk későbbi időszakát is, ennek során pedig az eddig vizsgált szövegekben foglaltakhoz képest tovább is alakította a kitalációt, azt állítva: „A fejedelem követsége, melyet Bercsényi Miklós 1704-ben [...] vezetett Varsóban, találkozott Nagy Péter cárral, aki nagy érdeklődéssel fogadta a magyar–orosz katonai szövetség tervzetét.” A szerző írt a szövetség megkötéséről, de azt nem tudatta az olvasókkal, hogy erre 1707-ben került sor, bemutatta azonban, miért nem volt végül is sikeres. Szerinte „A cár és Rákóczi szoros kapcsolata azonban továbbra is fennmaradt, állandó követeket tartottak egymás udvarában és állandóan tanácskoztak a teendőket illetően.”⁵⁶ Erősnek az Illés Béla-féle kitaláció számos elemét felhasználó leírásából tehát az derül ki, hogy Rákóczi már a szabadságharc megkezdése előtt felvette a kapcsolatot az oroszokkal, I. Péterhez írott leveleiben rámutatott a közös orosz–magyar külpolitikai érdekekre, már 1704-től tett lépéseket a szövetségkötés ügyében, a cár többféleképpen is segítette küzdelmét és bár a szövetségi szerződésben foglalt elgondolások nem tudtak érvényesülni, továbbra is szoros kapcsolatban maradt a két vezető. A „német–magyar sorsközösség” propagandájával szemben az „orosz–magyar sorsközösség”-et megjelenítő koncepciót alátámasztó kitalációt ez esetben is többféle eszköz együttes alkalmazása volt hivatott történelmi tényként elfogadtatni az olvasókkal. Nemcsak az, hogy a fiktív elemek a szerző által áttekintett évszázadokban egykor valóban élt személyek és ténylegesen megtörtént események közé illeszkedtek, hanem a kettős hitelesítési eljárás: a kitalált cselekedetek, nézetek valóságosakként megjelenítése érdekében soha nem létezett szövegekre hivatkozás és e „források” igaziakként bemutatásához ezek lelőhelyének megadása; e „dokumentumok” kiemelkedő értékének hangsúlyozása, a jó orosz–magyar kapcsolatokat elhallgató közvélemény-formálók bírálata, továbbá a fejezetet tartalmazó kötet tudományos jellege is, ami azt jelezhetette: e munkába is csak kellőképpen ellenőrzött adatok kerülhettek be.

A fikciót minden kétséget kizáróan ténylegesnek fogadták el iskolai történelemtankönyvben való közreadásával a Történelem a középiskolák III. osztálya számára című, 1949-es munka szerzői, amikor: „A szabadságharc külpolitikája” című rész elején feltett kérdésre: „Milyen külhatalmakra támaszkodott Rákóczi nemzeti felszabadító harcában?” az olvasó két pontban összefoglalva kapja meg a választ. „1. *XIV. Lajosra* annyiban, hogy ő volt a Habsburgok legközvetlenebb ellenfele, tehát neki állt leginkább érdekében a Habsburgok ellen támogatni a szabadságharcot. Állandó havi pénzsegélyt, azonkívül fegyvereket juttatott XIV. Lajos Rákóczinak. Azonban ez a francia segítség elég rendszertelen és elég kismérvű volt. XIV. Lajos valójában csak eszközként használta fel Rákóczit saját hatalmi céljai szolgálatában. 2. Rákóczi 1703-tól kezdve állandó érintkezésben volt *Nagy Péterrel*, aki szintén pénzzel és katonával támogatta

⁵⁵ *Erős J.*: Magyarok i. m. 42–43.

⁵⁶ *Erős J.*: Magyarok i. m. 43.

öt.”⁵⁷ Az orosz segítség ismertetése ebben a munkában is az Illés Béla 1945-ös cikkében található fiktív adatokra épült. Ebben a szövegben is az áll, hogy a cár a szabadságharc kezdetekor 7000 aranyat és 46 orosz tűzértisztet küldött Rákócziinak, 1703 és 1710 között pedig 19 ízben tűzértiszteket és 2 ízben ágyúkat. A tankönyv e része foglalkozik a szabadságharc vezetőjének külpolitikai nézeteivel is, a munka koncepciójának megfelelően hangsúlyozva a „német gyarmatosítás” elleni küzdelem⁵⁸ jelentőségét. Rákóczi álláspontjának bemutatásánál pedig nemegyszer a politikus saját szövegeiként közli azokat a kijelentéseit, amelyeket Illés Béla csak a cikkíró saját szavaival ismertetett 1945-ös írásában. Így ehhez képest új, ugyanakkor fiktív forrásszövegeket hozott létre és ekként tovább is építette a kitalációt. Így például míg a cikkben ez olvasható: „Rákóczi véleménye szerint az orosz és magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit”⁵⁹ – a tankönyvszövegben ez már a következőképpen jelenik meg: „Rákóczi véleménye szerint »az orosz és magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit«”.⁶⁰ E pontosan megfogalmazott elgondolásnak immár Rákóczi saját kijelentéseként való közlése alkalmas lehetett arra, hogy szemléltesse a szabadságharc vezetőjének kiváló helyzet felismerési képességét és alátámassza az idézetet követő, kurzíválással kiemelt tankönyvi értékelését: „Rákóczi ebben a kérdésben is messze kortársai fölé emelkedett, és történelmi érzékkel meglátta a német terjeszkedés kiküszöbölésének módját.” A továbbiakban ezt hivatottak megerősíteni Morozov szintén fiktív feljegyzéseinek részletei: „Mint ahogy Nagy Péternek Rákóczihoz több ízben küldött futártisztje írta: Rákóczi »túlontúl kimagaslik« tábornokai és politikusai közül”, ez után a szövegben olvashatók a kitalált figura ezt részletező-kifejtő, Illés Béla 1945-ös cikkében is „idézett” megállapításai. A tankönyvszöveg az „elég rendszertelen és elég kismérvű” francia segítségnél és a francia–magyar kapcsolatnál sokkal jelentősebbnek ábrázolja az orosz támogatást és az orosz–magyar kapcsolatot. Ezt nemcsak XIV. Lajos tevékenységének bírálata mutatja, hanem az is, hogy míg az 1. pont kifejtése körülbelül 6,5 sor terjedelmű, a 2. ponté körülbelül 27 sornyi, tehát körülbelül négyszerese az előző résznek. Az eljárás összhangban volt a „szovjet–magyar barátság” korabeli propagandájával, ha a tankönyv készítői nyíltan kimondva nem is állították be a 18. századi „események”-et a 20. századi viszony előzményeként. A kitalációt ez esetben nemcsak a ténylegesen élt, a múltban egymással valóban

⁵⁷ L. Zsigmond László – Heckenast Gusztáv – P[ach] Zsigmond Pál – Ravasz János (kibővítette: B[alázsné] Balázs Vilma – Balázs Tibor): Történelem a középiskolák III. osztálya számára. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Bp. 1949. 213. Ismereteim szerint e tankönyvnek nem voltak további kiadásai, vö. ehhez: Pach Zsigmond Pál műveinek bibliográfiája (1943–1989). Összeáll. Varga István. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1989. 352–374.

⁵⁸ Zsigmond L. – Heckenast G. – P[ach] Zsigmond P. – Ravasz J. – B[alázsné] Balázs V. – Balázs T.: Történelem i. m. 188–189., 202., 214.

⁵⁹ Illés B.: Rákóczi i. m. 3., ugyanez a Fogarasi–Illés-féle kötetben: 26.

⁶⁰ Zsigmond L. – Heckenast G. – P[ach] Zsigmond P. – Ravasz J. – B[alázsné] Balázs V. – Balázs T.: Történelem i. m. 213.

kapcsolatban állt személyek ábrázolása, a soha nem létezett dokumentumokra való hivatkozás, valamint a szöveg 1. és 2. pontjában bemutatott események hasonlósága⁶¹ hitelesíthette, hanem közzétételének helye: az iskolai történelemtankönyv is, amely azt sugallta olvasóinak, hogy ez esetben is csak gondosan ellenőrzött információkat adnak át a diákoknak.

E tankönyvszövegtől eltérően, egyértelmű megfogalmazásokkal állította be a „szovjet–magyar barátság” hagyományainak sorába a Rákóczi-szabadságharc orosz kapcsolatait Pach Zsigmond Pál 1951. március 22-ei, a Magyar Dolgozók Pártja pártfőiskoláján tartott, Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi-szabadságharc című előadásában, amely a Szikra kiadónál nyomtatásban is megjelent. A munka ezt is tárgyaló részének címe: „Külpolitika, orosz–magyar kapcsolatok” azzal jelzi a viszony fontosságát, hogy a szabadságküzdelem diplomáciájának különféle mozzanatai közül csak ezt említi meg. A történelmi események ábrázolása elé illesztett bevezetés pedig az aktuális politikai hagyományteremtést volt hivatott megvalósítani, azáltal, hogy az I. Péter–II. Rákóczi Ferenc-kapcsolatot az ekkoriban vezető politikusok: Rákosi Mátyás, Révai József által is különösen fontosként emlegetett „haladó hagyományok” közé sorolta: „ki kell emelni [Rákóczi] *külpolitikájának haladó hagyományait*. »*E hagyományok azt hirdetik — emeli ki Rákosi elvtárs —, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze*«”.⁶² A hagyományteremtést szolgálta az idézet forrásának megadása is, lapalji lábjegyzetben: „A szocializmus építésének útján”,⁶³ amely kötet a Magyar Dolgozók Pártja 1951. februári–márciusi II. kongresszusának anyagából készített összeállítás. Azaz egy korabeli vezető politikusnak egy politikai rendezvényen elhangzott beszédéből vett részlet (és nem egy, az aktuálpolitikai szempontoktól távolságot tartó szaktudományos vélemény) volt hivatott jelezni a múlt egy adott mozzanatának jelentőségét, illetve

⁶¹ A tankönyv szerint mindkét uralkodó pénzzel és fegyverrel támogatta a magyar szabadságharcot: e mozzanatok rokon voltát pedig I. Péter tevékenysége kapcsán a „szintén” szó is jelzi.

⁶² Pach Zsigmond Pál: Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi-szabadságharc. Előadás a Pártfőiskolán 1951. március 22-én. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának előadásai 13.) Szikra, Bp. 1951. 46.

⁶³ Pach Zs. P.: Függetlenségi küzdelmeink i. m. 46.: 63. jegyz. A szerző által hivatkozott szöveg-hely: Rákosi Mátyás elvtárs beszámolója. In: A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Szikra, Bp. 1951. 70. Beszédének e részében Rákosi így mutatta be a „haladó hagyományok”-at: „Az elnyomás idején nem válhatott népünk közkinccsév az a tény, hogy a török hódítás, a német elnyomás ellen vívott évszázados küzdelme, fényes szabadságharcainak sorozata egybeesett a nemzetközi haladás ügyével. A Habsburg-idők, Horthy ellenforradalmi évtizedei mindent megtettek, hogy eltakarják, elfelejtessék és eltemessék történelmünk e legjobb, mert haladó hagyományait. Most, amikor visszanyertük nemzeti függetlenségünket, most még sokkal inkább, mint eddig, elérkezett az ideje, hogy *visszanyúljunk Hunyadi, Rákóczi, Kossuth, Petőfi életétől és erőteljesen adó hagyományaihoz. E hagyományok azt hirdetik, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze*. Mi jogos örökösei, egyenes folytatói vagyunk mindannak, ami ezeréves történelmünkben haladó, életképes és jövőbe mutató. Ezért ünnepelhettük meg bensőségesen és egységesen az 1848-as forradalom centenáriumát, Vörösmarty születését, Petőfi és a szabadságharcos Bem tábornok halálának évfordulóját. Ezért fejleszthetjük tovább és vihetjük diadalra a magyar haladás nagy eszméit.” Uo.

azt, hogy egy politikai vezető értékelése nyomán tekintendő egy bizonyos fajta hagyománynak a 18. századi eseménysor.

Az aktuálpolitikai célzatú hagyományteremtés jegyében Pach szembeállította a negatívan értékelt „nyugati”: a francia–magyar és a pozitívan értékelt „keleti”: az orosz–magyar kapcsolatot, ennek bemutatásánál pedig nemcsak fiktív, hanem igazi történelmi forrásokat is felhasznált, nemcsak Illés Béla által kitalált, hanem ténylegesen lezajlott eseményeket is ábrázolt. A szerző azt állította: „Nagy fontosságú ugyanis, hogy Rákóczi — a XIV. Lajossal való ingatag szövetségén túl — felvette és egyre szorosabbra fűzte a diplomáciai kapcsolatokat Nagy Péter orosz cárral és helyesen látta a *kelet-európai népek összefogásának szükségességét a nyugati agresszorokkal [!] szemben.*” A kapcsolat 1707-ig, a varsói szerződés megkötéséig tartó szakaszának ismertetéséhez a szerző az Illés Béla-féle kitaláció különböző elemeit használta fel, idézte is Rákóczi egyik fiktív levelét, majd ehhez a következő lábjegyzetet fűzte: „A leningrádi Hadtörténelmi Múzeumban levő okmányok alapján idézi Illés Béla »Rákóczi és az oroszok«. (Fogarasi–Illés: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Budapest 1945. 25–26. old.) – Vesd össze Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Budapest 1913. 28. old. és a következők.”⁶⁴ Pach itt nem csupán annak a munkának az azonosításához szükséges adatait közölte, amelyből a forrásszöveget átvette — mint például a következő lábjegyzet esetében⁶⁵ —, hanem azt is tudatta az olvasóval, hogy az írás szerzője, Illés Béla honnan vette e szövegrészletet. Ezenkívül hivatkozott az I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetségéről írott, az 1945-ös cikk előtt több évtizeddel megjelent értekezésnek azon részére, amelyben az ott feldolgozott dokumentumokban a szabadságharc vezetője az Illés-féle idézettel rokonítható nézeteket fogalmazott meg. Nem zárható ki, hogy Pach azért járt el ilyen körülmények között, mert ekkorra már eljutott hozzá, ha nem is a kitaláció teljesen megbízható cáfolata, hanem csak valamiféle hír arról, hogy Illés Béla szövege történelmileg nem hiteles információkat tartalmaz és így akarta tudományos szempontból korrekten felhasználni az e munkából származó adatokat, amelyek elhagyását ekkor még talán korántsem csak politikai, hanem szakmai megfontolásokból sem tartotta volna indokoltnak.⁶⁶

Pach a kitaláció további elemeit is megjelenítette előadásában, majd, egy mondaton belül, ezekhez kapcsolt hozzá valós történelmi eseményt: „Rákóczi véleménye szerint az orosz és a magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit. Nagy Péter a magyar szabadságharcot

⁶⁴ Pach Zs. P.: Függetlenségi küzdelmeink i. m. 46.: 64. jegyz.

⁶⁵ Pach Zs. P.: Függetlenségi küzdelmeink i. m. 47.: 65. jegyz.

⁶⁶ A kitaláció bekerült Pach korabeli, más munkáiba is, ld. Pach Zsigmond Pál: Bevezetés. In: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1951. 17. és e szöveg rövidített szlovák fordításában: Pavel Pach Zsigmond: Význam odboja Františka Rákócziho II. v zápase za nezávislost' Uhorska. In: Kapitoly z uhorských dejín. Akadémia, Bratislava, 1952. 144. Ugyanakkor e fikció nem kapott helyet minden, a Rákóczi-szabadságharcot tárgyaló, ekkoriban megjelent műben, l. pl. Mód Aladár 400 év küzdelem az önálló Magyarországért c. könyvének 1945–1954 közötti kiadásait, továbbá: Wittman Tibor: Történelmünk haladó hagyományai. 1604–1918. (Szocialista nevelés kiskönyvtára 25.) Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Bp. 1951.

pénzzel, hadianyaggal és katonával támogatta, 1707-ben Varsóban szövetséget kötött Rákóczival.” Ebben az ábrázolásban a fikció egyes mozzanatait, mint a valós történelmi tény: a szövetségkötés előzményei jelennek meg, részleteiben mutatva meg, hogy miként fűzte Rákóczi „egyre szorosabbra” a diplomáciai kapcsolatokat a cárral. A következő évekbeli orosz–magyar viszony leírása pedig már nem kitaláció, Rákóczi itt idézett levele sem fiktív szöveg. Az előadásban a történelmileg valótlan mozzanatoknál többszörös hitelesítési eljárásokra is sor került: a soha le nem zajlott eseményeket a hamis dokumentumok, ezeket a létező („őrző”) intézmény megemlézése és a kitalált szövegekben foglaltakhoz hasonló gondolatokat tartalmazó, igazi forrásokra utalás volt hivatott tényekként elfogadtatni az olvasókkal, továbbá az, hogy a szövegben a fiktív elemek valóságosak között kaptak helyet, sőt az 1707–1711 közötti orosz–magyar kapcsolatok „előzményei”-ként, logikusan illeszkedtek ezekhez. Mindezeket túl az előadás helyszíne, alkalma, a nyomtatásban közzétett szöveg kiadója is hozzájárulhattak ahhoz, hogy hitelesítsék a kitalációt, legalábbis a diktatúra eszmérendszerét elfogadó olvasóknál. Ezek ugyanis arra gondolhattak, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának pártfőiskoláján elhangzott, a párt kiadója, a Szikra által közrebocsátott munka szövegében csak gondosan ellenőrzött információk vannak.

Ám ekkoriban már fenntartásos vélemény is megjelent a Rákóczi és az oroszok című írásban ismertetett-idézett források hitelességével kapcsolatban. Kosáry Domokos Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába című munkája 1951-es I. kötetében, a Rákóczi-szabadságharc külpolitikájának dokumentumait és tudományos feldolgozásait bemutató részben kijelentette: „Az Illés B.: *Rákóczi és az oroszok* (Fogarasi B.–Illés B., *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*, Bp. 1945) által említett adatokról (egy orosz tiszt naplója stb.) máig közelebbi tudomásunk nincs.”⁶⁷ Ugyancsak Kosáry Domokos a Petőfi Körnek A marxista történettudomány időszerű kérdései című ankétján, 1956. május 30-án elmondott beszédében már félreérthetetlenül rámutatott a történet fikció voltára: „Hányszor jöttek hozzám olyasmivel, hogy a középiskolai tankönyvben az szerepel részletesen — pár évvel ezelőtt volt, nem most — hogy Nagy Péter tüzérsege és katonái hogyan segítették Rákóczit a szabadságharcban. A diákok pontosan tudták, hogy ebből természetesen egyetlen adat sem állja meg a helyét.”⁶⁸ Az elmondottak azt jelzik, hogy már az 1940–1950-es évek fordulójától (mivel a felszólaló nyilvánvalóan az általam vizsgált 1949-es tankönyvre utalt) a történészek szűk körén kívül is megjelent az a vélemény, mely szerint Illés Béla adatai kitalációk. – A II. Rákóczi Ferenc és I. Péter kapcsolatának történetére irányuló kutatások eredményeinek birtokában és a magyarországi politikai változások nyomán Perényi József már az Illés-cikk történelemábrázolásának egészét kritizálhatta az 1956 júniusára datált előszóval megje-

⁶⁷ Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Bp. 1951. 469.

⁶⁸ L. A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történészvita. (Politikatudományi füzetek) Szerk., összeáll., jegyz. Hegedűs B. András – Rainer M. János. Kelenföld Kiadó–ELTE, h. n. [Bp.] 1990. 53.

lentetett Magyar-országi történelmi kapcsolatok című tanulmánykötet lapjain közzétett, II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei címmel közreadott munkájának egyik jegyzetében: „*Fogarasi Béla–Illés Béla: Magyar–országi történelmi kapcsolatok* (Bp. 1945) brosúrája *Rákóczi és az oroszok* c. fejezetben a történelmi adatokat erősen összekeveri szépirodalmi elemekkel, ezért részletesen nem foglalkozunk vele.”⁶⁹ A „szocialista” rendszer propagandájában kulcsfontosságú „szovjet–magyar barátság”-ot történelmileg legitimálni, erősíteni hivatott kitaláció az 1950-es évek közepétől már nem került be valóságosként jelentős történettudományi munkába.⁷⁰ Joggal írhatta tehát 1982-es, Münchenben megjelent, A nemzeti múlt legendái és tilalomfái című tanulmányában az ekkor Angliában dolgozó Péter László „Nagy Péter cár Rákócziak küldött ágyúí”-ről, hogy „hamar kimúlt tanmese” volt.⁷¹ Ám I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc 1707-es, ténylegesen megtörtént szövetségekötését, a kitálalt mozzanatok nélkül is, a „szovjet–magyar barátság” történelmi előzményeként ábrázolta például az 1953-ban megjelent, A magyar nép története. Rövid áttekintés című többszerzős munkában Heckenast Gusztáv: „1707 szeptemberében érte el a magyar szabadságharc legnagyobb külpolitikai sikerét: a felemelkedő Oroszország nagy uralkodója, I. Péter Varsóban szövetséget kötött Rákócziával. Nagy Péter volt az egyetlen európai uralkodó, Oroszország volt az egyetlen hatalom, amely egyenrangú félként szövetséget kötött a szabadságáért harcoló magyar néppel és fejedelmével, II. Rákóczi Ferencel. A Szovjetunió népei és a magyar nép közt fennálló szoros barátságnak és szövetségnek erre a történelmi előzményére is, amely az orosz és a magyar nép történelmének egyik dicsőséges korszakában, a Habsburg-reakció elleni harcban született meg, érdemes Rákosi elvtárs megállapítása: »Hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze.« (Rákosi Mátyás: A békéért és a szocializmus építéséért. Szikra 1951. 532. l.)”⁷²

⁶⁹ Perényi József: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. In: Magyar–országi történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Bp. 1956. 93.: 13. jegyz. Egy 1956-os munkájában pedig Niederhauser Emil azt írta a Fogarasi–Illés-féle Magyar–országi történelmi kapcsolatok c. kötetben olvasható szövegekről (így a Rákóczi és az oroszok c. cikkről is), hogy forrásokkal nincsenek mindig kellőképpen alátámasztva: „Diese Aufsätze behandeln einige Fragen der Beziehungen, aber quellenmässig sind sie nicht immer genügend untermauert.” *E[mil] Niederhauser: Geschichtswissenschaftliche Arbeiten in Ungarn über die Beziehungen zu den slawischen Völkern zwischen 1945–1955. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 2. (1956) 438–439.*

⁷⁰ Ugyanakkor a Szabad Ifjúság egy 1955. februári cikkében még az állt, hogy „Nagy Péter cár négy éven át pénzzel, ágyúval és instruktorokkal támogatta népünk szabadságharcát.” *Agárdi Ferenc: Nagy Péter cár és a magyarok. Szabad Ifjúság 1955. február 8. 4.*

⁷¹ Péter László: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In: Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról. Szerk. Karátson Endre – Neményi Ninon. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, München, 1982. 150. – 1987-es tanulmányában Kosáry Domokos az egyik példaként hozta fel az esetet azon eljárásra, „amikor a rosszul értelmezett »pártosság« címén [...] fiktív elemekkel helyettesítették azt a megbízható információt, amellyel éppen a jó ügyeket kellene leginkább támogatni”. L. Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. In: *Uő: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1987. 507–508., 511–512.: 9. jegyz.*

⁷² Heckenast Gusztáv: Függetlenségi harcok a török és a Habsburg-hódítás korában (1526–1711). In: *Uő – Incze Miklós – Karácsonyi Béla – Lukács Lajos – Spira György: A magyar nép törté-*

Történelemhamisítás és hagyományteremtés

A II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár kapcsolatáról megalkotott kitaláció története önmagán túlmutatóan, általánosabb érvennyel is jól szemlélteti azt, hogy a politikai propaganda céljainak érdekében létrehozott hamisításoknál milyen sokféle eszköz együttes alkalmazása szolgálhatja a kitalációk hitelesítését, az akciók hatásosságát. Így például több közreműködő összehangolt tevékenysége (Illés Béla és munkatársai); különböző típusú szövegek közel egyidejű megjelentetése (újságcikkek, regény); soha nem létezett dokumentumokra történő hivatkozás (Rákóczi itt ismertetett levelei, Morozov naplójeljegyzései). Továbbá a képzelet szülte figurák beillesztése az egykor ténylegesen élt személyek közé (az orosz katonák, valamint I. Péter és II. Rákóczi Ferenc együtt ábrázolása); fiktív események beépítése a valóban megtörténtek közé (Rákóczi hazatérésének összekapcsolása az orosz katonák segítségével); a kitalált figurák, történetek és dokumentumok nem fiktív személyekkel, eseményekkel és forrásokkal rokoníthatóként megalkotása (a hamis Rákóczi-levél és az 1707-es valódi utasítások hasonlósága). Ezeken túl pedig a történelmi kitaláció időszakának problémáival korábban foglalkozó történészek bírálata a múlt egyes (jelen esetben: nem is valóságos) mozzanatainak elhallgatásáért (a Rákóczi és az oroszok című cikk elején), vagy az aktuálpolitikai szempontból fontos történelmi adatok érdekében végzett kutatómunka említése (a Fogarasi–Illés-féle összeállítás előszavában). A fiktív forrásoknál pedig kettős hitelesítési eljárásra is sor kerülhetett: ezen „iratok” valóságát egy valóban létező intézménynek: a leningrádi hadtörténelmi múzeumnak őrzőhelyükként történt említése kellett, hogy igazolja.⁷³ Az 1940–1950-es évek fordulóján pedig e fikciónak a közönséggel történelmi tényként elfogadtatásához hozzájárulhattak azok a történettudományi munkák is, amelyek valóságosakként mutatták be Illés Béla fikciójának számos elemét. A kitaláció egyes szövegváltozatainak összevetése szintén általánosabb érvennyel jelzi, hogy a mikrofilológiai módszer miként használható a politikai propagandaanyagok elemzésénél és járulhat hozzá a manipulatív eljárások pontosabb megismeréséhez.

E kitaláció, aktuálpolitikai célzatú propagandisztikus feldolgoásaiban ugyanakkor illeszkedik a 20. századi (ez esetben a szó szoros értelmében) „kitalált hagyományok” sorába és érvényesek rá Eric Hobsbawm-nak az effajta hagyomá-

nete. Rövid áttekintés. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1953. 170. – Az 1962-es egyetemi tankönyvben a II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár szövetségekötését bemutató rész végén a szerző már csak azzal ábrázolta e kapcsolatot a „szovjet–magyar barátság” előzményeként, hogy a zárómondatban a péteri Oroszországot a Szovjetunióval kapcsolatban a „szocialista” rendszer idején gyakran használt „baráti” jelzővel látta el: „A szabadságharc hátralevő éveiben, a független Magyarország önálló külpolitikájának a baráti (!) Oroszországgal való szoros szövetség adott szilárd alapot.” *Heckenast Gusztáv: A kuruc szabadságharcok (1665–1711)*. In: Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. (Magyarország története II.) Szerk. H. Balázs Éva – Makkai László. Tankönyvkiadó, Bp. 1962. 366. Vö. még: *R. Várkonyi Ágnes: Befejezetlen történelem*. In: A Rákóczi-szabadságharc. (Nemzet és emlékezet) Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel. Osiris Kiadó, Bp. 2004. 767.

⁷³ Nem zárható ki, hogy Illés azért éppen a leningrádi hadtörténelmi múzeumot adta meg a jelentős részben tűzérkekkel, ill. tűzérsegi fegyverekkel kapcsolatos fiktív források őrzőhelyeként, mert e gyűjteményben a 20. század kezdetétől már az orosz tűzérsegi történetének bemutatása kiemelkedő fontosságú – ekként is igyekezve elősegíteni kitalációja hitelesítését. E vonatkozásban azonban még további tájékozódásra van szükség.

nyokról kialakított megállapításai: esetükben a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használtatott fel. Még a forradalmi mozgalmak is igyekeztek alátámasztani új eszméiket és törekvéseiket a forradalom hagyományaira és a saját hőseikre, mártírjaikra történő hivatkozással⁷⁴ – így volt hivatott történelmileg legitimálni – amint azt Kárpáti Aurél cikke, Fogarasi Béla és Illés Béla előszava, a Jepticin-cikk, továbbá Pach Zsigmond Pál előadásának részlete jól mutatta – az I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról megalkotott kitaláció a 20. századi „szovjet–magyar barátság”-ot.⁷⁵

“BETWEEN 1703 AND 1710 PETER THE GREAT SENT TO RÁKÓCZI ARTILLERY OFFICERS ON NINETEEN OCCASIONS AND TWICE ALSO CANNONS”

Propagandistic Falsification of History in Order to Establish Good Soviet-Hungarian Relationship

by Boldizsár Vörös
(Summary)

The study demonstrates how the communist writer, Béla Illés (1895-1974), who had previously worked as an officer of the Red Army in the field of World War II Soviet propaganda, presented in articles published from 1944 until the late 1940s, and also in a novel which appeared in the 1950s, a historical fiction about the ways in which the Russian Tzar, Peter the Great, helped the Hungarian fight of independence led by prince Ferenc Rákóczi in the 18th century. The fiction, which was underpinned by various methods of 'authentication' (such as references to documents which never existed), was destined to lay the historical foundations for and thus legitimize the „Soviet-Hungarian friendship”. The assistance offered by the Tzar, which never took place, found its way into several historical works between 1947 and 1951. The fiction, which contradicted on several points both the 18th-century sources and the pre-1945 works of history based on them, was gradually unveiled, and was consequently not incorporated as a real piece of history into works of true scientific value from the 1950s. Yet the fiction itself, and its propagandistic treatments for actual political purposes, are entirely in line with the other „invented traditions” of the 20th century.

⁷⁴ L. Eric Hobsbawm: Introduction: Inventing Traditions. In: The Invention of Tradition. (Past and Present Publications) Ed. by Eric Hobsbawm – Terence Ranger. Cambridge University Press, Cambridge-etc. 1985. 1–14.; Victoria E. Bonnell: Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin. (Studies on the History of Society and Culture 27.) University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1997. 1–19., 281–284.

⁷⁵ Kérdéses ugyanakkor, hogy valaha is tisztázható lesz-e ez: Illés Béla munkatársai, a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolat fiktív elemeinek terjesztői tudták-e, hogy kitalációt ábrázolnak – ténylegesen megtörtént eseménysorként... E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet R. Várkonyi Ágnesnek, Józan Ildikónak, Gebei Sándornak és Gecsényi Lajosnak.